

БИСАГА Ю.М., ПАЛІНЧАК М.М., БЄЛОВ Д.М, ДАНКАНИЧ М.М

ОСНОВНІ ПРАВА ЛЮДИНИ

Ужгород 2003

Ужгородський національний університет
Юридичний факультет
Кафедра конституційного права та порівняльного правознавства

Бисага Ю.М., Палінчак М.М., Белов Д.М., Данканич М.М. Основні права людини. – Ужгород, 2003.- 66 С.

Бисага Ю.М. - доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства УжНУ;

Палінчак М.М. - кандидат наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства, директор Інституту державного управління та регіонального розвитку УжНУ;

Белов Д.М. - асистент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства УжНУ;

Данканич М.М. – викладач кафедри господарського права.

ЗМІСТ

ВСТУП

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ПРО ПРАВА ЛЮДИНИ

Система основних прав і свобод людини і громадянина
Права людини і права громадянина
Основні обов'язки людини і громадянина

ГРОМАДЯНСЬКІ (ОСОБИСТІ) ПРАВА

Право на життя
Право на особисту свободу та недоторканність
Право на свободу пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України
Право на захист від втручання в особисте та сімейне життя
Право на свободу думки, совісті та релігії
Право на свободу слова та переконань

ПОЛІТИЧНІ ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

Право на свободу асоціацій
Право на громадянство
Право на участь у державному управлінні суспільством
Право на звернення до органів державної влади, підприємств, установ та організацій
Право на проведення мітингів, зборів, вуличних походів та демонстрацій

СОЦІАЛЬНІ ПРАВА ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

Право на працю
Право на страйк
Право на соціальне забезпечення
Право на достатній життєвий рівень
Право на державну підтримку та захист сім'ї

ЕКОНОМІЧНІ ТА КУЛЬТУРНІ ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

Право володіти, користуватися та розпоряджатися своєю власністю
Право на підприємницьку діяльність
Право на освіту
Право на участь у культурному житті
Право на свободу літературної, наукової та творчої діяльності

ПРАВА ОКРЕМИХ КАТЕГОРІЙ ГРОМАДЯН

Права дитини
Права жінок
Права етнічних, релігійних та мовних меншин
Право народів на самовизначення

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ВСТУП

Протягом останніх 20-ти років ХХ століття в постсоціалістичних країнах відбувалися докорінні перетворення, що викликали необхідність проведення реформ у сфері прав і свобод людини. Позитивним наслідком цих реформ стало прийняття в ряді країн нових Конституцій, проголошення в Основному Законі держави як демократичної, правової, а також закріпленні основних права і свобод людини. Адже визнання загальнолюдських прав і свобод, усвідомлення їх змісту та суті, можливість реалізації їх у суспільстві, наявність відповідного механізму захисту характеризують громадянське суспільство та правову державу як таку.

Українська держава набула незалежність на зламі століть, проголосила для себе, що людина, її життя і здоров'я, недоторканість та безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. Український народ – громадяни всіх національностей – обрав для себе шлях до побудови демократичної держави в якій буде здійснено принцип панування права, що ґрунтується на визнанні прав і свобод людини, і який слугуватиме дороговказом для розвитку всієї держави.

Саме тому у даній роботі розкриваються основні положення про права людини. Автори не просто розкривають поняття „права людини і громадянина” але й намагаються у доступній формі висвітлити систему прав та свобод людини і громадянина, а також якомога ближче познайомити читачів із окремими правами, якими володіє особа.

Робота базується на міжнародних нормативно-правових актах які присвячені правам і свободам людини. Крім того автори намагаються зробити порівняльний аналіз основоположних світових ідей про права із нормами внутрішньодержавного права України. Та зробити висновки про їх відповідність міжнародним стандартам.

Дослідження стосується кожного громадянина, його природних прав та свобод, а отже може бути корисним не тільки юристам але й державним органам, їх посадовим та службовим особам, а також всім, хто цікавиться правами людини.

СИСТЕМА ОСНОВНИХ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

Основні права людини – гарантована законом міра свободи (можливості) особистості, яка у відповідності з досягнутим рівнем розвитку суспільства здатна забезпечити її існування і розвиток та закріплена в якості міжнародного стандарту як загальна і рівна для всіх людей.

Ознаками основних прав людини є:

- 1) можливості (свободи) людини діяти певним чином або утриматися від певних дій, спрямовані на задоволення потреб, без яких вона не здатна нормально існувати і розвиватися;
- 2) можливості, які обумовлені біосоціальною сутністю людини, належать їй від народження і не потребують “дозволу” з боку кого-небудь, у тому числі і держави. Це природні, невідчужувані права;
- 3) можливості, які не обмежені територією держави і не залежать від національної приналежності людини;
- 4) можливості, які мають правовий характер, оскільки закріплені в правових актах, які утворені в межах держави та на міжнародному рівні.

Сучасна типологія прав і свобод досить різноманітна. Але найбільш поширений поділ на *позитивні і негативні*.

Негативні права містяться у праві особи на захист від будь-якого втручання, у т.ч. державного, у здійсненні громадянських прав і політичних прав. Ці права захищають особу від небажаних, таких, які порушують її свободу, втручань чи обмежень.

Негативні права вважаються основоположними і абсолютними. Вони з’явилися раніше інших прав і розвивалися як група *прав на незалежність громадян від влади* (свобода віросповідання, свобода совісті, право на винахід, на недоторканість власності, свобода думки, свобода слова...). Ці права мають назву “*права свободи*”, “*права громадянських свобод*”, “*громадянські права і свободи*”.

Слідом за ними з’явилися політичні права і свободи, або *права на участь громадян у владі* (активне і пасивне виборче право, право на участь в управлінні державними справами, право на звернення до органів державної влади і місцевого самоврядування...).

Реалізація негативних прав не залежить від державних ресурсів, соціально-

Позитивні права фіксують права особи на покращення свого становища і зростання культурного статусу, що забезпечується державою. Це – *економічні, соціальні та культурні права* (право на освіту, свобода творчої діяльності, право на інтелектуальну власність, право на соціальний захист...).

Обов'язком держави є створення умов для реалізації громадянами своїх позитивних прав. Тому реалізувати ці права набагато важче, оскільки потрібні відповідні ресурси держави (достатні грошові фонди у державному бюджеті, наявність закладів освіти, достатня кількість лікарів та ін.)

За сферою реалізації у суспільному житті права і свободи людини і громадянина поділяють на:

1. **Особисті (громадянські) права** – це природні, основоположні, невід'ємні права. Вони покликані гарантувати індивідуальну автономію і свободу, захищати особу від свавілля з боку держави та інших людей. Ці права дозволяють людині бути самим собою у відносинах з іншими людьми та державою. До цих прав відносять можливості людини, необхідні для забезпечення її фізичної та морально-психологічної (духовної) індивідуальності. Саме тому їх поділяють на:

- *фізичні* - право на життя, свободу пересування, вибір місця проживання, безпечне навколишнє природне середовище, житло і т.д.
- *духовні* – право на ім'я, честь і гідність, на справедливий, публічний і незалежний суд.

У Конституції України 1996 року це статті 27, 28, 29 та ін.

2. **Політичні права** – можливості (свободи) громадянина брати участь в управлінні державою та суспільному житті, впливати на діяльність різних державних органів, а також громадських організацій. До них належать: право обирати і бути обраним до органів державної влади і місцевого самоврядування, право на утворення політичних партій і громадських організацій і право брати участь у їх діяльності, свобода демонстрацій і зборів, право на інформацію, свобода слова, думки, переконань, свобода друку, радіо і телебачення.

У Конституції України 1996 року це статті 36, 38, 39, 40 та ін.

3. **Економічні права** - можливості (свободи) людини і громадянина розпоряджатися предметами споживання та основними результатами господарської діяльності: власністю і працею, проявляти ініціативу у реалізації своїх здібностей, брати участь у виробництві

матеріальних та інших благ. Найголовніші з них: право на приватну власність, підприємницьку діяльність.

У Конституції України 1996 року це статті 41, 42 та ін.

4. **Соціальні права** – можливості (свободи) людини і громадянина користуватися соціальними благами у сфері матеріального виробництва, трудової діяльності, освіти, здоров'я, відпочинку (тобто право на вибір виду діяльності, безпечні умови праці, гарантовані мінімальні розміри її оплати, право на соціальне забезпечення, відпочинок, достатній рівень життя).

У Конституції України 1996 року це статті 43, 45, 46, 48 та ін.

5. **Культурні права** – можливості (свободи) збереження і розвитку національної самобутності людини, доступ до духовних досягнень людства, їх засвоєння, використання та участь у подальшому їх розвитку. До них належать: право на освіту, на використання вітчизняних і світових досягнень культури і мистецтва, право на вільну літературну, наукову, технічну і художню творчість.

У Конституції України 1996 року це статті 53, 54 та ін.

6. **Екологічні права** – можливості (свободи) людини користуватися природним середовищем. Це право на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище, охорону здоров'я від його негативного впливу, відшкодування шкоди, спричиненої здоров'ю та майну екологічними правопорушеннями, право на природокористування. Екологічному праву відповідає обов'язок державних органів, підприємств, установ, організацій здійснювати заходи, спрямовані на охорону навколишнього природного середовища, попередження та зниження рівня шкідливих для людини і навколишнього природного середовища наслідків. Громадянин має право брати участь у проведенні екологічної експертизи, має право на отримання повної і достовірної інформації про стан довкілля та його вплив на здоров'я людини.

У Конституції України 1996 року це стаття 50 та ін.

ГРОМАДЯНСЬКІ (ОСОБИСТІ) ПРАВА

Право на життя

Право на життя - одне з найдорожчих прав, невід'ємна цінність кожної людини. Воно дозволяє людині володіти всіма правами та свободами. До того ж життя – право, яке не можна оновлювати, тому захист права на життя належить до найважливіших

пріоритетів. Не випадково в усіх авторитетних угодах, що стосуються прав людини, право на життя стоїть на першому місці у переліку інших прав та свобод.

«Право на життя - це невід'ємне право кожної людини. Це право охороняється законом. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя» (ст.6 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права).

Право на життя, як його подано у міжнародних актах, не можна розуміти буквально, як гарантію будь-якої можливої загрози для життя. Тому мова йде виключно про неможливість свавільного зазіхання на життя людини з боку держави. Ніхто не може, на жаль, гарантувати безпеку від війни, подолання злочинності, усунення інших причин, які забирають людське життя.

Держава ж зі свого боку повинна проголосити злочинним свавільне посягання на життя та здоров'я людини з боку інших громадян.

У Міжнародному пакті про громадянські та політичні права передбачено єдиний випадок, коли припускається позбавлення життя державою на законних підставах, - вирок суду про страту за скоєння особливо тяжкого злочину (ст. 6). Відповідно до цього Пакту в країнах, які не скасували смертну кару, смертні вироки виносяться лише при дотриманні таких умов:

- 1) смертний вирок виносяться лише за найтяжчий злочин, відповідно до закону, який діяв на момент вчинення злочину;
- 2) кожен засуджений до смертної кари має право просити про помилування чи пом'якшення вироку;
- 3) забороняється застосовувати смертну кару до осіб, які не досягли 18 років, вагітних жінок та психічно хворих осіб.

Підставами позбавлення життя людини, що припускаються, є такі:

- 1) захист будь-якої особи від незаконного насильства;
- 2) здійснення правомірного арешту або запобігання втечі особи, що законно утримується під вартою;
- 3) правомірно вжите право з метою придушення бунту або заколоту.

Згідно з законодавством України звільняється від відповідальності особа, яка позбавила життя іншу особу, за однієї з таких умов:

- 1) необхідна оборона;
- 2) уявна оборона;

- 3) затримання особи, що вчинила злочин;
- 4) крайня необхідність;
- 5) фізичний або психічний примус;
- 6) виконання наказу або розпорядження;
- 7) діяння, пов'язане з ризиком;
- 8) виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації.

У сучасному світі поширюється негативне ставлення до існуючої законної підстави позбавлення життя - смертної кари. Сучасний світогляд виходить з несумісності смертної кари з поняттям цивілізованого суспільства, цивілізованої держави. Понад 80 країн світу, в тому числі всі розвинені європейські держави, її не застосовують. Існує багато доводів проти застосування смертної кари. Ось найважливіші з них:

- 1) держава не має права відбирати у людини те, чого не давала, – життя. Право на життя - це природне право, і держава не повинна позбавляти людину цього права. Якщо держава зберігає смертну кару, то вона робить суспільство більш жорстким;
- 2) скасування смертної кари, як свідчить досвід, не сприяє збільшенню кількості тяжких злочинів. Так, у Великій Британії у 1965 році смертну кару за вбивство було для експерименту скасовано; у найближчі 5 років після цього експерименту динаміка вбивства не зросла. Тоді парламент країни скасував смертну кару остаточно;
- 3) загроза судової помилки або усунення небажаних свідків, тобто загибель невинуватих людей. Хоч би якими досконалими були судові процедури, - помилки неминучі.

Саме тому в Україні смертна кара скасована і замінена на довічне позбавлення волі.

Право на життя тісно пов'язане із захистом людини від злочинів проти миру і людства, якими є агресивні війни, геноцид, військові злочини, катування та інші види жорстокого та нелюдського поводження та покарання. Щодо цих питань прийнято цілу низку міжнародних угод. Деякі з них уже відображені в законах України, що прийняті Верховною Радою. Наприклад, кримінальним законом заборонено пропаганду війни, расової, етнічної, релігійної ворожнечі. У цілому ж приведення українського законодавства у відповідність до міжнародних зобов'язань, зокрема і в даній сфері, досі не завершено.

Один з останніх міжнародних актів, який стосується охорони життя та здоров'я людини, - це *Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або інших видів поводження та покарання, які принижують людину (1984 рік)*.

Конвенція проголошує злочинним не тільки виконання катування, але й видання про це наказу. Причому виконання злочинного наказу не може виправдовувати або звільняти від відповідальності.

Міжнародне право забороняє також піддавати людину без її згоди медичним або науковим досліддам або експериментам (ст.7 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права). Це означає, що ні позбавлення волі, ні проходження військової служби, ні психічне захворювання не дають права ні владі, ні приватним особам використовувати такий стан або положення людини для проведення над нею експериментів без її згоди. Такі випадки відомі. Наприклад, у колишньому СРСР і в США на перших етапах випробування ядерної зброї в зоні ядерної поразки спеціально розташовували військовослужбовців, котрі навіть не підозрювали про небезпеку.

Незважаючи на велику кількість правових заборон щодо посягання на людське життя, людина, однак, залишається дуже незахищеною та вразливою. Демократизація державних режимів здатна підняти цінність людського життя.

У Конституції України стаття 27 гласить: «Кожна людина має невід'ємне право на життя. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави - захищати життя людини. Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань».

Право на особисту свободу та недоторканність

Свобода - це одна з найвищих цінностей людини. Лише тоді, коли людина вільна, вона здатна виявити себе як особистість. Тому захист та повагу до особистої свободи людини треба розглядати як один із найважливіших обов'язків держави. Міжнародні документи про права людини не можна уявити без закріплення права на особисту свободу: «*Кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність*» (ст.9 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права).

Треба розуміти, що недостатньо тільки проголосити право на особисту свободу. Це право має бути забезпечене. Важливим гарантом особистої свободи є проголошення в міжнародних документах недопущення незаконного позбавлення волі (ст. 9

Міжнародного пакту про громадянські та політичні права). Це означає, що держава зобов'язана:

- 1) у законі чітко назвати ті органи, які мають право позбавити людину волі;
- 2) у законі чітко вказати повноваження цих органів;
- 3) людина повинна завжди мати можливість оскаржити в суді законність обмеження або позбавлення її волі.

Ця процедура знайшла своє відображення у багатьох конституціях зарубіжних країн. Особливе значення має закріплення у міжнародних документах презумпції невинуватості, яка згідно з українським кримінальним законодавством включає у себе наступні положення:

- 1) обов'язок доказування винності обвинуваченого покладається на дізнавача, слідчого, прокурора;
- 2) обвинувачений не зобов'язаний доказувати свою невинуватість чи меншу винуватість, а також наявність обставин, які виключають кримінальну відповідальність;
- 3) усі сумніви, які неможливо усунути, повинні тлумачитися на користь обвинуваченого; недоведена винуватість дорівнює доведеній невинуватості;
- 4) обвинувачення не може ґрунтуватися на припущеннях;
- 5) факт притягнення особи у якості обвинуваченого, обрання щодо нього запобіжного заходу не повинно розцінюватися як доказ її вини;
- 6) до кінцевого вирішення кримінальної справи та офіційного визнання особи винною у вчиненні злочину не можна до обвинуваченого ставитися як до винної особи; у засобах масової інформації та інших офіційних документах стверджувати, що дана особа є злочинцем.

Стаття 5 Європейської конвенції з прав людини, закріплюючи право кожної людини на свободу й особисту недоторканність, забороняє свавільні арешти або утримання під вартою. В ній, зокрема, зазначається, що жодна людина не може бути позбавлена волі інакше ніж відповідно до процедури, встановленої законом, у таких випадках, як:

- 1) законне ув'язнення людини після її засудження компетентним судом;
- 2) законний арешт або затримання людини за невиконання законного рішення суду або для забезпечення виконання будь-якого обов'язку, передбаченого

законом чи з метою забезпечити її присутність перед компетентним судовим органом на підставі обґрунтованої підозри у вчиненні злочину.

У цій же самій статті встановлюються правила, згідно з якими кожна заарештована (чи затримана) людина:

- 1) має бути поінформованою зрозумілою для неї мовою про підстави її арешту і про будь-яке звинувачення проти неї;
- 2) негайно постати перед суддею чи іншою службовою особою, якій закон надає право здійснювати судову владу;
- 3) має право на судовий розгляд упродовж розумного строку або на звільнення до початку судового розгляду;
- 4) право на швидкий розгляд судом законності її затримання і на звільнення, якщо затримання є незаконним.

Одним із порушень права на свободу і особисту недоторканність є рабство. Ще у 1815 році були прийняті перші міжнародні документи, спрямовані на заборону рабства. Ці конвенції проголосили рабство злочинним явищем не тільки у тому вигляді, у якому воно було відоме з давнини, але й інститути та звичаї, подібні до рабства та работоргівлі: боргову кабалу, кріпацький стан, рабське становище жінки у питаннях шлюбу (коли жінку примушують без її згоди брати шлюб, а за це її родина, батьки, опікуни або інша особа отримують винагороду (калим); право чоловіка або його клану передавати жінку іншій особі за винагороду або іншим чином; передача жінки після смерті чоловіка іншій особі у спадщину; передача дитини, молодшої за 18 років, її батьками або опікуном іншій особі за винагороду або безкоштовно з метою експлуатації дитини або її праці.

Конституція України гарантує право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29): *“кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність. Ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом.*

У разі нагальної необхідності запобігти злочині чи його припинити уповноважені на те законом органи можуть застосувати тримання особи під вартою як тимчасовий запобіжний захід, обґрунтованість якого протягом сімдесяти двох годин має бути перевірена судом. Затримана особа негайно звільняється, якщо протягом сімдесяти двох годин з моменту затримання їй не вручено вмотивованого рішення суду про тримання під вартою.

Кожному заарештованому чи затриманому має бути невідкладно повідомлено про мотиви арешту чи затримання, роз'яснено його права та надано можливість з моменту затримання захищати себе особисто та користуватися правовою допомогою захисника.

Кожний затриманий має право у будь-який час оскаржити в суді своє затримання.

Про арешт або затримання людини має бути негайно повідомлено родичів заарештованого чи затриманого.”

Право на свободу пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України

У більшості цивілізованих держав світу давно відмовилися від практики, коли держава встановлює кому і де жити, оскільки прикріплення громадянина до його місця мешкання є ніщо інше, як пережиток кріпацтва. Однак і в колишньому СРСР протягом тривалого часу існувала система обов'язкової прописки, згідно з якою органи внутрішніх справ або дозволяли, або забороняли громадянам змінювати своє місце проживання. Порушення цього правила загрожувало притягненням до відповідальності.

Система прописки — це невід'ємна ознака поліцейської держави, бо за допомогою прописки держава регулює пересування громадян у межах країни та здійснює нагляд за ними. Коли держава виправдовує збереження паспортної системи та прописки, вона часто посилається на те, що це полегшує боротьбу зі злочинністю. Але ж насправді поліція чи міліція лише перекладає на громадян свої обов'язки і до того ж, таким чином, втручається в їх особисте життя. Паспорт має існувати лише як посвідчення особи — це практика багатьох демократичних держав.

Загальна Декларація прав людини містить наступне тлумачення *права на свободу пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію* - це:

- 1) право кожної людини вільно пересуватися і обирати собі місце проживання у межах кожної держави;
- 2) право покинути будь-яку країну, включаючи і свою власну;
- 3) право повертатися у свою країну;
- 4) право шукати притулку в інших країнах та користуватися цим притулком.

Ці права не підлягають жодним обмеженням, за винятком таких, які запроваджуються згідно з законом і є необхідними в демократичному суспільстві, зокрема:

- 1) в інтересах національної або громадської безпеки;
- 2) з метою підтримання громадського порядку або запобігання злочинам;
- 3) для захисту здоров'я чи моралі;
- 4) з метою захисту прав і свобод інших людей.

Саме керуючись цими положеннями, законодавство України обмежує реалізацію права вільно виїжджати за межі України та безперешкодно повертатися. Громадянам може бути тимчасово відмовлено у праві виїзду за кордон у таких випадках:

- 1) якщо він обізнаний з відомостями, що становлять державну таємницю;
- 2) у нього не врегульовані аліментні чи не виконані інші договірні зобов'язання;
- 3) проти нього порушено кримінальну справу;
- 4) він засуджений за вчинення злочину;
- 5) він підлягає призову на строкову військову службу та в інших випадках.

Із свободою пересування тісно пов'язана норма про право громадянина вільно залишати та вільно повертатися у свою країну. Історія знає багато прикладів, коли це право порушувалося. Наприклад, у 70-х роках у колишньому СРСР часто висилали з країни осіб, які мислили на так, як вимагала існуюча ідеологія. Або ж навпаки, деяким дисидентам відмовляли у праві виїхати за кордон. І тоді виникала проблема пошуку політичного притулку.

У ст. 14 Загальної Декларації прав людини записано: *“Кожна людина має право шукати притулку від переслідувань в інших країнах і користуватися цим притулком. Це право не може бути використане в разі переслідування, яке дійсно ґрунтується на вчиненні неполітичного злочину або діяння, яке суперечить цілям і принципам ООН.”*

Надання політичного притулку — це право держави, а не її обов'язок. Конституції багатьох держав визначають порядок надання політичного притулку. У деяких конституціях заборонено видавати іноземців, яких переслідують за політичну діяльність. Проте саме у внутрідержавному законодавстві, як правило, визначають поняття і політичного злочину, і політичної діяльності. В Україні надання політичного притулку гарантовано Конституцією.

У пошуках притулку, не обов'язково політичного, у сучасному світі перебувають десятки мільйонів людей, які шукають захисту від збройних конфліктів, національного гноблення, рятуються від голоду. Таких людей зазвичай називають біженцями.

Право на захист від втручання в особисте та сімейне життя

Люди, звичайно, не прагнуть виставляти своє особисте життя на загальний огляд. Саме в особистому житті виявляється індивідуальність людини. І тільки сама людина може вирішувати, до якої міри її індивідуальність може бути надбанням інших людей. Бо навряд чи хто захотів би жити у будинку зі скляними стінами у всіх на очах. Тому право на особисте життя слід розглядати як невід'ємне право людини.

У Міжнародному пакті про громадянські та політичні права 1966 р. проголошено: *“Ніхто не повинен зазнавати свавільного чи незаконного втручання в його особисте чи сімейне життя, свавільних чи незаконних посягань на недоторканність його життя або таємницю його кореспонденції чи незаконних посягань на його честь і репутацію. Кожна людина має право на захист від такого втручання чи таких посягань”*.

За ст. 32 Конституції України ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією. Гарантія невтручання в особисте і сімейне життя — це гарантія на особисту і сімейну таємницю, на забезпечення можливості перебувати у стані відносної незалежності від держави й суспільства тощо.

Згідно з Конституцією України не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини.

Конфіденційна інформація – це інформація з обмеженим доступом, що містить відомості, які перебувають у володінні, користуванні та розпорядженні окремих фізичних або юридичних осіб. Кожен, хто володіє інформацією професійного, ділового, банківського, комерційного та іншого характеру, одержаною на власні кошти, або такою, що є предметом його професійного, ділового, виробничого, банківського, особистого та сімейного інтересу, і при цьому не порушує передбачені законом таємниці, - самостійно визначає режим доступу до неї. Тому обмеження щодо збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу (без її згоди) слухні, адже йдеться про права особи, можливі подробиці її інтимного життя, інформацію,

розголошення якої може негативно вплинути на спосіб існування людини, її родинний стан та багато інших чинників. Тільки згода самої особи дає можливість розпоряджатись інформацією про неї, за винятком випадків збирання інформації при проведенні слідства, дізнання, оперативно-розшукових заходів.

Серед конфіденційної інформації особливе значення має інформація професійного характеру. В чинному законодавстві України передбачені суворі обмеження, що стосуються цієї інформації та засобів її розголошення. Наприклад, Законом України «Про нотаріат» від 2 вересня 1993 р. обумовлено, що нотаріуси та інші посадові особи, які вчиняють нотаріальні дії, зобов'язані дотримуватися таємниці цих дій. Довідки про вчинені нотаріальні дії та документи видаються лише на письмову вимогу суду, господарського суду, прокуратури, органів дізнання і слідства у зв'язку з кримінальними, цивільними, господарськими справами. Крім того, професійними таємницями вважаються також таємниці сповіді, довіреної священнослужителю, усиновлення тощо.

Конституція України передбачає право кожного громадянина на ознайомлення з інформацією про себе, що пов'язане з діяльністю не тільки органів державної влади, місцевого самоврядування, а й установ та організацій. Громадяни мають право доступу до інформації про них, заперечувати її правильність, повноту, доречність тощо. Органи державної влади, місцевого самоврядування, установи й організації, які мають інформацію про громадян, зобов'язані надавати безпосередньо і безкоштовно на вимогу осіб, яких вона стосується, крім випадків, передбачених законом, а також вживати заходів щодо запобігання несанкціонованому доступу до неї. Відмова в доступі до такої інформації або приховування її, незаконне збирання, використання, зберігання чи її поширення можуть бути оскаржені в суді.

У будь-якій демократичній державі порушення цього правила розглядається як брутальний замах на особисті права людини.

Право на свободу думки, совісті та релігії

“Кожна людина має право на свободу думки, совісті та релігії. Це право включає свободу мати чи приймати релігію або переконання на власний розсуд та вільно сповідувати свою релігію та переконання як сам-на-сам, так і разом з іншими, прилюдно або приватно, у відправленні культу, виконанні релігійних та ритуальних обрядів та вчень. Ніхто не повинен зазнавати примусу, що буде зменшувати його свободу мати або

приймати релігію або переконання за своїм вибором» (ст.18 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права).

Свобода думки, совісті та релігії не випадково віднесена до природних і невід'ємних прав людини. Це означає, що людина отримує ці духовні цінності від часу свого народження і ніхто вже не в праві і не в змозі заборонити їй користуватися цими свободами. Дійсно, хоча б які труднощі виникали, людина залишається людиною і не припиняє мислити і вірити. Людина одержує індивідуальність та збагачує свій духовний світ тільки тоді, коли володіє свободою думки, совісті та релігії. Людина взагалі здатна відчувати себе особистістю лише тоді, коли вона володіє цими свободами.

Свобода думки, совісті та релігії — це одна з найважливіших людських цінностей. Будь-яка антидемократична держава завжди, в першу чергу, прагне зробити замах саме на цю свободу. Тоталітарні держави намагаються встановити контроль за тим, про що мислять і у що вірять громадяни. У будь-якому невольному суспільстві влада завжди нав'язує однакове мислення. Досить згадати історію колишнього СРСР, де існувала лише одна державна ідеологія. Але ніде і ніколи навіть найтоталітарніший режим не в змозі досягти своєї мети назавжди: люди все одно залишаються вільними у своїх думках і переконаннях.

Свобода думки, совісті та релігії— це та основа, на якій базується ще одне з основних прав людини — вільно висловлювати свої думки.

Людина залишає право на свободу думки, совісті, релігії значною мірою у своїй душі, у своїй свідомості. Лише коли вона сповідує свої думки та переконання, тоді стає відомо про них та їхній характер. Тому суть цього права складається власне не із свободи думки, совісті та релігії, а з можливостей виявляти свої думки, діяти згідно із своєю совістю, вільно сповідувати свою релігію.

Кожна людина в Україні має право на свободу світогляду і віросповідання. Тобто це право гарантується державою всім особам, які перебувають в Україні, а не лише власним громадянам. Зазначена свобода передбачає як право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, так і право безперешкодно відправляти одноосібно чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. До цього ще додано і гарантію мати, приймати і змінювати релігію або переконання на власний вибір, право віруючих відкрито поширювати свої релігійні переконання та право тих, хто не сповідує ніякої релігії, на поширення атеїстичних переконань. У той же час ст. 35

Конституції України спрямована на об'єднання українського народу, на усунення поділу на віруючих та атеїстів. Адже в преамбулі до Конституції зазначено, що *Верховна Рада України приймає Конституцію, усвідомлюючи відповідальність перед Богом.*

Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави. Держава не втручається у здійснювану в межах закону діяльність релігійних організацій, не фінансує діяльність будь-яких організацій, створених за ознакою ставлення до релігії. Релігійні організації, у свою чергу, не мають права брати участь в діяльності політичних партій, надавати політичним партіям фінансової підтримки, висувати кандидатів до органів державної влади, вести агітацію або фінансувати виборчі кампанії кандидатів до цих органів, хоча кожний священнослужитель як громадянин України має рівне з усіма іншими громадянами України право на участь у політичному житті.

У зв'язку із правом на свободу думки, совісті, релігії існує можливість виникнення складних правових ситуацій. Вони стосуються почуттів людини, потребують розробки спеціальних рішень, пов'язаних саме з визнанням свободи думки, совісті, релігії. Наприклад, вимоги віри можуть суперечити існуючому у державі загальному військовому обов'язку. Тому у демократичних державах з'явилася так звана альтернативна (невійськова) служба. Відповідний Закон має й Україна

Отже, згідно з Законом України "Про альтернативну (невійськову) службу" **альтернативна служба** є службою, яка запроваджується замість проходження строкової військової служби і має на меті виконання обов'язку перед суспільством. Право на альтернативну службу мають громадяни України, якщо виконання військового обов'язку суперечить їхнім релігійним переконанням і ці громадяни належать до діючих згідно з законодавством України релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю.

Альтернативну службу громадяни проходять на підприємствах, в установах, організаціях, що перебувають у державній або комунальній власності, діяльність яких пов'язана із соціальним захистом населення, охороною здоров'я, захистом довкілля, будівництвом, житлово-комунальним та сільським господарством, а також в патронажній службі в організаціях Товариства Червоного Хреста України. Строк альтернативної служби становить *двадцять сім місяців*, а для осіб, які мають повну вищу освіту з освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліста, магістра, - *вісімнадцять місяців*.

Громадянин, направлений на альтернативну службу, не має права:

- 1) ухилятися від проходження альтернативної служби;
- 2) брати участь у страйках;
- 3) займатися підприємницькою діяльністю;
- 4) навчатися в закладах освіти, крім середніх або вищих закладів освіти з вечірньою або заочною формами навчання.

Ухиленням від проходження альтернативної служби вважається:

- 1) неприбуття без поважних причин на місце проходження альтернативної служби, зазначене у направленні, або прибуття із запізненням більше ніж на три календарні дні;
- 2) самовільне припинення виконання службових обов'язків.

У разі ухилення громадянина від проходження альтернативної служби або вчинення інших дій, рішення про направлення його на альтернативну службу орган, що прийняв таке рішення, скасовує та протягом *п'яти календарних днів* у письмовій формі повідомляє громадянина і військовий комісаріат, після чого громадянин підлягає призову на строкову військову службу на загальних підставах.

Право на свободу слова та переконань

Після десятиліть відсутності свободи слова нам нині необхідно вчитися користуватися цією свободою. Усвідомлювати, що слово — це зброя, яка здатна завдати зло, якщо її використовувати на шкоду суспільству і окремим громадянам. Тому наклеп неодмінно має каратися. Але, водночас, демократія без свободи слова не може існувати, бо саме свобода слова - це найефективніший засіб, за допомогою якого громадяни можуть здійснювати контроль за діяльністю держави.

Право на свободу висловлювати свою думку - це наріжний камінь демократії. У Міжнародному пакті про громадянські та політичні права говориться, що:

- 1) кожна людина має право без перешкод дотримуватися своїх поглядів;
- 2) кожна людина має право вільно висловлювати, виявляти свою думку;
- 3) свобода шукати, отримувати і поширювати різного роду інформацію та ідеї незалежно від державних кордонів, усно, письмово або за допомогою друку чи художніх форм відображення або іншими засобами на власний вибір (ст. 19).

Прагнення придушити або обмежити свободу переконань та свободу їх висловлювати відоме багатьом країнам світу. Воно може бути різним:

- 1) у вигляді переслідувань журналістів або письменників;
- 2) у встановленні цензури (це характерна риса тоталітарних держав);
- 3) у заборонах на публікацію та в існуванні різних засобів державного контролю за засобами масової інформації (наприклад, державного фінансування видань, лояльних до влади).

Як крайній випадок, порушення свободи слова супроводжується репресіями, до яких вдаються диктаторські режими, котрі вбачають для себе небезпеку в існуванні в суспільстві альтернативних поглядів і підходів до розв'язання важливих політичних, соціальних, економічних та інших питань.

Разом з тим треба завжди мати на увазі, що жодне придушення свободи слова, яким може користуватися держава, не в змозі стримувати появу ідей і поглядів, які відрізняються від офіційної державної ідеології. Історія знає багато таких прикладів. Однак не можна забувати, що свобода слова аж ніяк не рівнозначна абсолютній можливості висловлювати яку завгодно думку або поширювати будь-яку інформацію. У Міжнародних пактах про права людини 1966 р. і в Європейській конвенції прав людини і основних свобод мають місце відповідні обмеження - користування свободою висловлення своєї думки може бути обмежене винятково на основі закону, який не має тоталітарного спрямування і необхідний у демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку:

- 1) з метою запобігання заворушенням або злочинам;
- 2) для захисту здоров'я та моралі;
- 3) для захисту репутації або прав інших людей;
- 4) для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя.

У демократичній державі свобода слова пов'язана з низкою інших свобод: свободою зборів, мітингів, демонстрацій, правом шукати, отримувати і поширювати інформацію. Але і ці свободи у більшості держав мають обмеження, які відображені в Законі. Небезпека тут не в тому, що держава має такі законодавчі акти, що обмежують певні свободи, а в тому, що це за обмеження, у чому їх суть, чи не здатні вони знищити свободу слова? Наприклад, введення попередньої цензури, заборона політичної діяльності, покарання інакомислення, заборона недержавних засобів масової інформації - це безперечні ознаки замаху на свободу слова.

ПОЛІТИЧНІ ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

Право на свободу асоціацій

У Радянському Союзі була лише одна партія – КПРС. Нині їх в Україні понад 100. Одні вважають, що така кількість партій нікому не потрібна. З точки зору інших, кількість партій — це справа самих громадян, і ніхто не може втручатися в цю справу.

Чи є відповідь на це питання з точки зору прав та свобод людини? А може, це справа держави - вирішувати, яка кількість політичних партій їй потрібна?

Демократичну державу не можна уявити без існування громадянського суспільства, в якому важливу роль відіграють громадські асоціації громадян. У будь-якій демократичній державі існують сотні або й тисячі таких асоціацій. Вони впливають на усі аспекти життя держави. Саме громадські асоціації часто впливають на громадську думку і є її виразниками (наприклад, Грінпіс), а політичні об'єднання громадян - політичні партії - є найважливішою формою вияву політичних настроїв та переконань населення.

Право на створення асоціацій пов'язане з політичними та соціальними цінностями демократичного суспільства і базується на головному скарбі плюралістичної демократії - свободі. Тому трактування цього права насамперед пов'язане із свободою утворювати асоціацію та вступати до неї, бо нікого не можна примусити вступити до організації, профспілки, партії, щоб не порушити при цьому права людини. Сама ж асоціація повинна мати достатні юридичні гарантії захисту від державного свавілля. У Міжнародному пакті про громадянські та політичні права у зв'язку з цим сказано, що користування правом на створення асоціацій *“не підлягає жодним обмеженням, крім тих, котрі передбачаються законом, які необхідні у демократичному суспільстві в інтересах державної або громадської безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я та моральності населення або захисту прав та свобод інших осіб”*.

В Україні порядок створення і засади діяльності асоціацій встановлені Конституцією 1996 р., Законом України «Про об'єднання громадян» та іншими законодавчими актами. Відповідно до букви Закону, право на об'єднання - це невід'ємне право громадян України: кожен має право на свободу об'єднання для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів.

Об'єднання громадян - це добровільне громадське формування, яке утворюється на основі єдності інтересів для спільної реалізації громадянами своїх прав та свобод.

Закон обмежує право на створення та діяльність об'єднань громадян, коли їх метою є:

- зміна шляхом насильства конституційного устрою і територіальної цілісності держави;
- підриє безпеки держави у формі діяльності на користь іноземних держав;
- пропаганда війни, насильства або жорстокості, фашизму та неофашизму;
- розпалювання національної та релігійної ворожнечі;
- створення протизаконних воєнізованих формувань;
- обмеження загальноєизнаних прав людини.

Основними типами об'єднань громадян є:

1. **Політичні партії** – об'єднання прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, які мають за головну мету участь у виробленні державної політики, формуванні органів державної влади, місцевого і регіонального самоврядування і представництва в їх складі.

2. **Громадські організації** – об'єднання громадян для задоволення і захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних та інших спільних інтересів.

Право на громадянство

Громадянство — це одна з найважливіших цінностей, які виникають у процесі розвитку держави. Громадянство проявляється у вигляді стійкого правового зв'язку між громадянином та державою. При цьому і у громадянина, і у держави виникають взаємні права та обов'язки.

Інститут громадянства становить велику цінність, бо дає можливість шукати та вимагати захисту своїх прав у держави. Але оскільки це необхідно для забезпечення інтересів громадян, демократична держава може накладати на них певні обов'язки (податки, військовий обов'язок). Міра необхідності тих чи інших обов'язків громадян перед державою повинна перебувати під постійним контролем громадянського суспільства, бо для держави завжди є характерним прагнення до розширення своїх повноважень та скопчення своїх обов'язків перед громадянами

У різних країнах існують різні закони, які встановлюють порядок прийняття та втрати громадянства. Але всі вони, як правило, розрізняють надбання громадянства за народженням та в силу інших обставин.

Громадянство за народженням може бути набуте або на підставі громадянства батьків (*право крові*), або за місцем народження (*право ґрунту*). “Право крові” переважає, наприклад, в Росії, в Білорусії, в Україні. “Право ґрунту” - в Аргентині, Бразилії. Повністю уникнути поєднання “права крові” та “права ґрунту”, звичайно, неможливо. Тому поєднання цих двох способів використовується тоді, коли держава хоче залучити до свого громадянства якомога більше людей.

Серед інших способів набуття громадянства є кілька основних:

Натуралізація (прийняття до громадянства) - зазвичай здійснюється в індивідуальному порядку і майже завжди пов’язана з певними умовами або вимогами. Найважливішою з них є укорінення пошукувача громадянства, тобто проживання протягом певного строку на території держави. В Україні та у багатьох інших країнах умовами прийняття до громадянства є:

- 1) визнання і виконання Конституції та законів;
- 2) неперевбування в іноземному громадянстві;
- 3) безперервне проживання на законних підставах на території держави протягом останніх п’яти років;
- 4) володіння мовою держави в обсязі, достатньому для спілкування;
- 5) наявність законних джерел існування.

Оптація – це вибір громадянства на підставі міжнародних угод. Право на оптацію, як правило, виникає після переходу певної території від однієї держави до іншої і тому стосується великих груп людей.

Трансферт - це передача населення території, яка перейшла від однієї держави до іншої. Трансферт передбачається міжнародними угодами, надає право зацікавленим громадянам відмовитися від нового громадянства і зберігати те, що було.

Репатріація - через поновлення у громадянстві. При цьому під час репатріації, як правило, не застосовуються деякі з умов, які необхідні для набуття громадянства через натуралізацію (наприклад, проживання протягом певного строку на території держави).

В Україні порядок прийняття та втрати громадянства встановлений Конституцією 1996 р. і Законом України «Про громадянство України».

Громадянство в Україні за народженням отримується, як правило, за правилом “права крові”. Але коли батьки дитини, яка народилася в Україні, невідомі або є особами без громадянства, тоді діє принцип “права ґрунту”. Основним засобом набуття громадянства в Україні є *натуралізація*. В Україні усі заяви з питань громадянства подаються на ім’я Президента, який приймає рішення і видає з цього приводу указ.

Основним документом, який підтверджує громадянство України, є паспорт громадянина України, а для осіб до 16 років - свідоцтво про народження.

Підставами припинення громадянства є вихід із громадянства, втрата громадянства, а також підстави, передбачені міжнародними договорами України.

Громадянство припиняється:

1) внаслідок виходу з громадянства (*експатріація*);

2) внаслідок втрати громадянства:

- якщо громадянин добровільно набув громадянства іншої держави;
- внаслідок вступу особи на військову службу, у службу безпеки, правоохоронні органи, органи юстиції або органи державної влади іноземної держави без згоди на те держави, громадянином якої є особа;
- якщо громадянство набуто внаслідок подання завідомо неправдивих відомостей або фальшивих документів;
- з інших причин, передбачених внутрішнім законодавством країн.

У відповідності до Закону “Про громадянство України” держава захищає інтереси своїх громадян, у тому числі і за кордоном. Ця функція покладена насамперед на дипломатичні та консульські представництва нашої країни за кордоном.

Правовий статус іноземних громадян в Україні визначає Закон України “Про правовий статус іноземців”. Згідно з цим законом на іноземців поширюється той самий правовий режим, що і на громадян, за винятком певних обмежень. Так, іноземці не підлягають призову на військову службу, не можуть бути працівниками міліції, СБУ, не можуть знаходитися на дипломатичній службі. У разі скоєння злочину іноземці (крім відповідальних працівників посольств, консульств, інших дипломатичних представників) несуть таку саму відповідальність за законом, що і громадяни України.

Право на участь у державному управлінні суспільством

Конституція демократичної держави передбачає періодичне проведення виборів Президента, Парламенту та органів місцевого самоврядування. Те саме стосується й України.

Право на участь громадян в управлінні державою виникає саме тому, що народ повинен бути джерелом влади. У ст. 25 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права говориться: *“Кожний громадянин повинен мати, без будь-якої дискримінації... і без необґрунтованих обмежень право і можливість:*

- 1) брати участь у веденні державних справ як безпосередньо, так і за посередництвом вільно обраних представників;
- 2) голосувати і бути обраним на справжніх періодичних виборах, які проводяться на основі загального та рівного виборчого права при таємному голосуванні і забезпечують свободу волевиявлення виборців;
- 3) допускатися в своїй країні на загальних підставах рівності до державної служби.

Це право за своєю природою політичне, пов'язане зі здійсненням у державі політичної влади у двох формах прямої або представницької демократії.

Найбільш знаним і поширеним засобом здійснення **прямої демократії** є референдум. Особливість референдуму виявляється насамперед у тому, що закони, які приймаються референдумом, мають вищу юридичну силу відносно інших законів. Державні органи мають бути позбавлені права скасовувати рішення, прийняті на референдумі, - це можна зробити тільки за результатами наступного референдуму.

У деяких державах наприклад, у Швейцарії, референдум проводять досить часто і виносять на нього найскладніші питання (розірвання шлюбів, дозвіл абортів).

Провідним механізмом **представницької демократії** є вибори. Для участі у виборах громадяни можуть користуватися своїм **активним виборчим правом** (тобто правом голосувати і обирати) і **пасивним виборчим правом** (тобто можливістю бути обраними). Особливості проведення виборів закріплені в Конституції та спеціальних законах.

В Україні використовуються обидві форми участі у здійсненні політичної влади в державі: і пряма, і представницька демократія.

Згідно з Конституцією 1996 р. і Законом України “Про всеукраїнський та місцеві референдуми”, **референдум** - це спосіб прийняття громадянами шляхом голосування

законів, інших рішень з найважливіших питань загальнодержавного та місцевого значення. Тому результати референдуму завжди юридично обов'язкові.

Можливе також проведення *дорадчих опитувань*, які за процедурою проведення не відрізняються від референдуму. Але у випадку опитування прийняте рішення сприймається лише як політична порада, висловлена виборцями. Тобто результати опитування не мають обов'язкової юридичної сили.

У референдумі та опитуванні мають брати участь громадяни України, які досягли 18-річного віку. Представницька демократія може бути реалізована громадянами України на виборах депутатів до парламенту, до органів місцевого самоврядування, а також на виборах Президента. Основними законами тут є Закон України “Про вибори народних депутатів України” та Закон України “Про вибори Президента України”.

Чинна Конституція України 1996 р. передбачає, що громадяни України мають право брати участь в управлінні державними справами, вільно обирати і бути обраними до вищих органів влади і місцевого самоврядування. Виборче право є *рівним*, що означає: кожний виборець на виборах має один голос і усі громадяни беруть участь у виборах на рівних підставах. Це також означає необхідність утворення рівних або майже рівних за числом виборців виборчих округів.

Вибори є *загальними*, тобто виборчим правом повинні володіти всі дієздатні громадяни держави з певного віку. Виняток може стосуватися пасивного виборчого права, в якому можливий особливий віковий ценз та ценз осідлості.

Вибори є *прямими*, тобто громадяни мають право обирати кандидатів на виборах безпосередньо. І, нарешті, вибори проводяться з дотриманням принципу *таємності голосування*, тобто це означає, що під час проведення виборів контроль за волевиявленням виборців не допускається. Це досягається наступним:

- 1) кожен виборець голосує особисто;
- 2) голосування за інших осіб забороняється;
- 3) виборчий бюлетень заповнюється в кабіні для таємного голосування;
- 4) при заповненні бюлетеня забороняється присутність будь-кого, крім голосуючого.

Істинна демократія не уявляється без свідомого ставлення громадян до процесів, які мають місце в державі. Плюралістична демократія тому і є відкритим суспільством, що діяльність влади відкрита настільки, наскільки це можливо та необхідно для ефективного контролю з боку громадянського суспільства. Тому громадяни мають

реальну можливість бути господарями своєї долі та бачити при владі той уряд, який заслуговує на їхню довіру.

Тоталітарні держави завжди чинять інакше. Коли пригнічується громадянське суспільство, вони ізолюють державний апарат за завісою величі та секретності і при цьому часто створюють видимість демократії. Нам дійсно необхідно вчитися жити в умовах демократії. А це означає, що ми повинні знати і розуміти призначення демократичних інститутів та процедур, уміти ними користуватися.

Право на звернення до органів державної влади, підприємств, установ та організацій

Стаття 40 Конституції України говорить: *"Усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк"*.

Згідно з Законом України «Про звернення громадян», громадяни України мають право звернутися до органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, установ, організацій незалежно від форм власності, підприємств, засобів масової інформації, посадових осіб відповідно до їх функціональних обов'язків із зауваженнями, скаргами та пропозиціями, що стосуються їх статутної діяльності, заявою або клопотанням щодо реалізації своїх соціально-економічних, політичних та особистих прав і законних інтересів та скаргою про їх порушення.

Під зверненнями громадян слід розуміти викладені в письмовій або усній формі пропозиції (зауваження), заяви (клопотання) і скарги.

Пропозиція (зауваження) - звернення громадян, де висловлюються порада, рекомендація щодо діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, депутатів усіх рівнів, посадових осіб, а також висловлюються думки щодо врегулювання суспільних відносин та умов життя громадян, вдосконалення правової основи державного і громадського життя, соціально-культурної та інших сфер діяльності держави і суспільства.

Заява (клопотання) - звернення громадян із проханням про сприяння реалізації закріплених Конституцією та чинним законодавством їх прав та інтересів або

повідомлення про порушення чинного законодавства чи недоліки в діяльності підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, народних депутатів України, депутатів місцевих рад, посадових осіб, а також висловлення думки щодо поліпшення їх діяльності. **Клопотання** - письмове звернення з проханням про визнання за особою відповідного статусу, прав чи свобод тощо.

Скарга - звернення з вимогою про поновлення прав і захист законних інтересів громадян, порушених діями (бездіяльністю), рішеннями державних органів, органів місцевого самоврядування, установ, організацій, об'єднань громадян, підприємств, посадових осіб.

До рішень, дій (бездіяльності), які можуть бути оскаржені, належать такі у сфері управлінської діяльності, внаслідок яких:

- 1) порушено права і законні інтереси чи свободи громадянина (групи громадян);
- 2) створено перешкоди для здійснення громадянином його прав і законних інтересів чи свобод;
- 3) незаконно покладено на громадянина які-небудь обов'язки або його незаконно притягнуто до відповідальності.

Звернення адресуються органам державної влади і місцевого самоврядування, установам, організаціям незалежно від форм власності, об'єднанням громадян, підприємствам або посадовим особам, до повноважень яких належить вирішення порушених у зверненнях питань.

У зверненні має бути зазначено прізвище, ім'я, по батькові, місце проживання громадянина, викладено суть порушеного питання, зауваження, пропозиції, заяви чи скарги, прохання чи вимоги.

Звернення може бути усним (викладеним громадянином і записаним посадовою особою на особистому прийомі) чи письмовим, надісланим поштою або переданим громадянином до відповідного органу, установи особисто чи через уповноважену ним особу, якщо ці повноваження оформлені відповідно до чинного законодавства.

Звернення може бути подано як окремою особою (*індивідуальне*), так і групою осіб (*колективне*).

Письмове звернення повинно бути підписане заявником (заявниками) із зазначенням дати. Письмове звернення без зазначення місця проживання, не підписане

автором (авторами), а також таке, з якого неможливо встановити авторство, визнається анонімним і розгляду не підлягає.

Звернення розглядаються і вирішуються у термін не більше *одного місяця* від дня їх надходження, а ті, які не потребують додаткового вивчення, - *невідкладно*, але не пізніше *п'ятнадцяти днів* від дня їх отримання. Якщо в місячний термін вирішити порушені у зверненні питання неможливо, керівник відповідного органу, підприємства, установи, організації або його заступник встановлюють необхідний термін для його розгляду, про що повідомляється особі, яка подала звернення. При цьому загальний термін вирішення питань, порушених у зверненні, не може перевищувати *сорока п'яти днів*.

Право на проведення мітингів, зборів, вуличних походів та демонстрацій

Право на проведення зборів, мітингів, вуличних походів та демонстрацій призначене для забезпечення політичної свободи думок, переконань та висловлень в Україні. За юридичним змістом воно гарантує громадянам України можливість вільно і необмежено виражати, обговорювати, роз'яснювати, переконувати та поширювати в будь-якій формі (в межах закону) своєї думки, переконання та погляди з усіх питань суспільного, політичного, економічного та суто культурного життя країни, зокрема важливих питань, пов'язаних з обговоренням проектів законів та рішень загальнодержавного й місцевого значень.

Стаття 39 Конституції України зобов'язує організаторів проведення зборів, мітингів, походів та демонстрацій завчасно сповіщати про це органи виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування, що гарантує органам влади можливість втручання, коли ті чи інші заходи спрямовані до цілей, які суперечать законові.

Здійснення щойно перерахованих політичних свобод забезпечуються наданням громадянам та їх організаціям громадських приміщень, вулиць, майданів, можливості широко розповсюджувати відповідну інформацію, використовувати для цього пресу, телебачення та радіо.

Обмеження щодо реалізації даного права може встановлюватися судом відповідно до закону і лише в інтересах національної безпеки і громадського порядку – з метою

запобігання заворушенням чи злочинам, задля охорони здоров'я населення або захисту прав та свобод інших людей.

Відповідальність за порушення передбаченого порядку проведення зборів, мітингів, походів та демонстрацій визначається Кодексом України про адміністративні правопорушення.

Зміст ст. 39 Конституції України відповідає положенням міжнародних договорів. Так, у Загальній декларації прав людини встановлено, що *“кожна людина має право на свободу мирних зборів та асоціації”*. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права передбачає *право на мирні збори*. Користування цим правом не підлягає жодним обмеженням, крім тих, які накладаються відповідно до закону судом і які необхідні в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я і моральності населення або захисту прав та свобод інших осіб.

Мітинг – масові збори для обговорення політичних та інших невідкладних життєвих питань. Проводяться мітинги, як правило, на вулицях, площах, стадіонах. Їх атрибутами є: численна аудиторія, лозунги, прапори, промовчі заклики.

Збори – спільна присутність, як правило, обмеженої кількості людей, об'єднаних спільними політичними або суспільними інтересами.

Вуличні походи – це процесія, проходження вулицями міста з метою демонстрації (показу) певного суспільно-політичного настрою, вираження солідарності, протесту чи незгоди з чим-небудь.

Демонстрація – це форма масового виявлення політичних настроїв, протесту, солідарності громадян.

СОЦІАЛЬНІ ПРАВА ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

Право на працю

У Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права *“держави визнають право на працю, яке вміщує у собі право кожної людини заробляти собі на життя працею, яку вона вільно обирає і на яку вона вільно погоджується”*. Це означає, що кожна людина має право на працю, право вільно обирати ту чи іншу роботу та одержувати за неї винагороду у вигляді заробітної плати, яка дає їй можливість гідно існувати та утримувати сім'ю. Це право включає в себе не тільки вибір роду діяльності, але й вибір професії. Але дуже важливо, щоб цей вибір не був зпочинним або не

приводив до порушення закону, бо в такому випадку він ніколи не буде захищатися державою.

За умов ринкової економіки держава не може, та й не повинна бути єдиним джерелом отримання роботи. Обов'язок держави полягає у тому, щоб на законодавчому рівні забезпечити можливість кожному громадянину вільно обирати роботу, мати справедливі та сприятливі умови праці та користуватися захистом від безробіття.

Визнаючи це право, держави включають до нього:

- 1) справедливу заробітну плату та рівну винагороду за працю рівної вартості;
- 2) забезпечення гідного життя для робітника та його сім'ї;
- 3) умови праці, які відповідають вимогам безпеки та гігієни;
- 4) однакові для всіх можливості просуватися по службі;
- 5) відпочинок, дозвілля, розумне обмеження робочого часу, періодичну відпустку, яка оплачується, винагороду за святкові дні.

Право на працю пов'язане з правом на справедливі та сприятливі умови праці. Цим правом мають однаковою мірою користуватися чоловіки та жінки.

Міжнародна організація праці ще у 1956 р. прийняла конвенцію № 100 про рівну винагороду чоловікам і жінкам за працю рівної цінності, чим реалізувала загальний принцип рівності прав жінок та чоловіків. Якщо конкретніше — ця конвенція затвердила принцип рівної винагороди (заробітної плати) за однакову працю для жінок і чоловіків.

Боротьба з безробіттям - важливий напрямок діяльності кожної держави. Держава розробляє програми професійно-технічного навчання, підготовки та перепідготовки кадрів, забезпечує їх фінансування з бюджету. Зрозуміло, що розмір та можливості таких програм залежать від рівня економічного та соціального добробуту держави. Це характерно для реалізації економічних, соціальних та культурних програм взагалі. Відповідно можливості США або Франції у цьому напрямку суттєво відрізняються від можливостей країн Африки або Азії, що розвиваються.

З точки зору міжнародного права, боротьба з безробіттям повинна включати заходи щодо професійної орієнтації, створення служб, які б мали допомагати всім громадянам (громадянам з фізичними та розумовими вадами також) вирішувати проблему вибору професії та професійної переорієнтації. Важливо, що ця допомога має бути безоплатна як для неповнолітніх, так і для дорослих. Особливу увагу слід приділити професійній підготовці та зайнятості інвалідів. При цьому люди, що отримали статус

безробітного, деякий час отримують від держави допомогу, яка повинна забезпечувати їм достатній життєвий рівень.

Право на працю закріплене в законодавстві більшості країн світу. В українському законодавстві це право проголошене в Конституції України 1996 р., а також у Кодексі законів про працю (КЗпП). **Право на працю** - це право на отримання роботи з оплатою не нижче встановленого державою мінімального розміру, право на вільний вибір професії, роду і характеру діяльності. Крім того, робітники мають право на здорові та безпечні умови праці, а також право на відпочинок, включаючи щорічні відпустки, що оплачуються.

Ст. 2 КЗпП встановлює, що всі громадяни України мають рівні права, незалежно від походження, соціального чи майнового стану, расової та національної належності, статі, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру діяльності, місця мешкання та інших обставин. До того ж ст. 94 КЗпП забороняє дискримінацію у питаннях оплати за працю. Що ж стосується забезпечення зайнятості, то закон зобов'язує державу створити умови для ефективної зайнятості населення, сприяти працевлаштуванню, забезпечувати перепідготовку робітників, які втратили роботу в умовах переходу до ринкової економіки.

Людина, яка втратила роботу, має право на матеріальну допомогу. Особливості надання такої допомоги, її розмір, а також обов'язки державних органів щодо надання допомоги у пошуках роботи передбачені Законом України "Про зайнятість населення". Згідно з чинним законодавством, такими органами визнаються районні, міські та обласні центри зайнятості.

Українське законодавство про працю в цілому близьке до міжнародних стандартів. Але сучасний стан економіки не дозволяє багатьом працюючим громадянам України отримувати сьогодні заробітну плату, достатню для гідного життя та утримання сім'ї. Те саме стосується розміру допомоги по безробіттю. Мають місце й порушення права на працю. Тому не можна стверджувати, що нині всі громадяни України мають можливість повною мірою використати це право.

Що стосується інших економічно розвинених країн, то там це право здійснюється в більшому обсязі, але теж неповною мірою.

Право на страйк

Страйки беруть початок у другій половині XIX ст. як виняткова форма вирішення гострих проблем у відносинах між робітниками та роботодавцями. У XX ст. право на страйк було закріплене в законодавстві багатьох країн світу, а також у міжнародних пактах з прав людини. У 1961 році право на страйк було включене до Європейської соціальної хартії (ст. 6). У 1966 році право на страйк проголосив і Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права: *«Держави зобов'язуються забезпечити... право на страйк за умови його здійснення у відповідності до законів кожної країни»*. В Україні порядок проведення страйків регулюється Законом «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)».

Страйк - це тимчасове колективне добровільне припинення роботи працівниками (невихід на роботу, невиконання своїх трудових обов'язків) підприємства, установи, організації (структурного підрозділу) з метою вирішення колективного трудового спору (конфлікту).

Страйк застосовується як крайній засіб (коли всі інші можливості вичерпані) вирішення колективного трудового спору (конфлікту) у зв'язку з відмовою власника або уповноваженого ним органу (представника) задовольнити вимоги найманих працівників або уповноваженого ними органу, профспілки, об'єднання профспілок чи уповноваженого нею (ними) органу.

Відповідно до статті 44 Конституції України ті, хто працює, мають право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів. Страйк може бути розпочато, якщо примирні процедури не привели до вирішення колективного трудового спору (конфлікту) або власник чи уповноважений ним орган (представник) ухиляється від примирних процедур або не виконує угоди, досягнутої в ході вирішення колективного трудового спору (конфлікту).

Страйк на підприємстві очолює орган (особа), що визначається загальними зборами (конференцією) найманих працівників при прийнятті рішення про оголошення страйку.

Під час страйку сторони колективного трудового спору (конфлікту) зобов'язані продовжувати пошук шляхів його вирішення, використовуючи для цього усі наявні можливості. Для цього укладається угода про вирішення колективного трудового спору

(конфлікту), яка підписується керівником або іншим повноважним представником органу, що очолює страйк, і власником або уповноваженим ним органом (представником). Контроль за виконанням умов цієї угоди здійснюється сторонами колективного трудового спору (конфлікту) або уповноваженими ними органами (особами).

Незаконними визнаються страйки:

- 1) оголошені з вимогами про зміну конституційного ладу, державних кордонів та адміністративно-територіального устрою України, а також з вимогами, що порушують права людини;
- 2) оголошені без додержання найманими працівниками, профспілкою, об'єднанням профспілок чи уповноваженими ними органами положень Закону «Про порядок вирішення колективних трудових спорів(конфліктів)»;
- 3) розпочаті з порушенням найманими працівниками, профспілкою, об'єднанням профспілок чи уповноваженими ними органами вимог Закону «Про порядок вирішення колективних трудових спорів(конфліктів)»;
- 4) які оголошені та/або проводяться під час здійснення примирних процедур, передбачених Законом «Про порядок вирішення колективних трудових спорів(конфліктів)».

Для визнання страйку незаконним власником або уповноваженого ним органом подається заява до суду, оскільки тільки суд може прийняти рішення про визнання страйку незаконним. Таке рішення суду зобов'язує учасників страйку прийняти рішення про припинення або відміну оголошеного страйку, а працівників розпочати роботу.

Забороняється проведення страйку:

- 1) за умов, якщо припинення працівниками роботи створює загрозу життю і здоров'ю людей, довкіллю або перешкоджає запобіганню стихійному лиху, аваріям, катастрофам, епідеміям та епізоотіям чи ліквідації їх наслідків;
- 2) органами прокуратури, суду, Збройних сил України, органів державної влади, безпеки та правопорядку.

Участь у страйку працівників, за винятком страйків, визнаних судом незаконними, не розглядається як порушення трудової дисципліни і не може бути підставою для притягнення до дисциплінарної відповідальності. За працівниками, які не брали участі у

страйку, але у зв'язку з його проведенням не мали можливості виконувати свої трудові обов'язки, зберігається заробітна плата у розмірах не нижче від установлених договором.

Організація страйку, визнаного судом незаконним, або участь у ньому є порушенням трудової дисципліни. Час страйку працівникам, які беруть у ньому участь, не оплачується. Час участі працівника у страйку, що визнаний судом незаконним, не зараховується до загального і безперервного трудового стажу.

Право на соціальне забезпечення

Право на соціальне забезпечення — одне з найважливіших соціально-економічних прав громадян. Його здійснення передбачає цілу низку державних і суспільних заходів, зокрема систему соціального забезпечення та соціального страхування.

Соціальне забезпечення - це система матеріального забезпечення та соціального обслуговування громадян похилого віку, громадян, що повністю або частково втратили працездатність або втратили годувальника, а також сімей з дітьми. Соціальне забезпечення існує, перш за все, за рахунок державних коштів.

Соціальне страхування — це одна з форм соціального забезпечення, яка існує за рахунок спеціальних фондів. Право на соціальне забезпечення та соціальне страхування пов'язане з необхідністю економічного та соціального захисту деяких категорій населення, які за станом здоров'я, за віком або з інших причин не можуть самостійно забезпечувати себе коштами, щоб існувати, а отже, не можуть підтримувати достатній життєвий рівень.

У Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права 1966 р. прямо встановлено право на соціальне забезпечення: держави визнають право кожної людини на соціальне забезпечення, в тому числі — соціальне страхування.

Детальніше обов'язки держав щодо соціального забезпечення та соціального страхування громадян визначені у конвенціях МОП. Ці конвенції, зокрема, передбачають обов'язки держави соціально захищати особу за таких обставин, як:

- 1) нещасний випадок на виробництві;
- 2) професійне захворювання, що сталося внаслідок шкідливих умов праці або недотримання правил безпеки виробництва з боку адміністрації підприємства або його власника;
- 3) страхування на випадок хвороби;

- 4) матеріальне відшкодування за вагітністю та після пологів;
- 5) страхування щодо досягнення певного віку, у разі інвалідності, у разі втрати годувальника і на випадок безробіття.

Конвенції МОП містять деякі загальні вимоги, нижче яких держава не може встановлювати власні норми соціального забезпечення та соціального страхування. Наприклад, обов'язковому соціальному страхуванню підлягають робітники усіх підприємств, на яких не менше 20 робітників працюють за наймом. Соціальне забезпечення повинно охоплювати не менш як половину працюючих на промислових підприємствах. Тривалість надання медичної допомоги, виплата грошової допомоги у разі захворювання чи безробіття повинна становити не менше 13 тижнів.

Українське законодавство про соціальне забезпечення і соціальне страхування перебуває у стані переходу від системи, яка базувалася на державній власності, до системи ринкової економіки. Це не може не впливати як на ефективність соціального забезпечення та соціального страхування, так і на стан конкретних напрямів забезпечення та його розмірів. У цілому в Україні соціальну допомогу отримує майже половина населення (тільки людей пенсійного віку в Україні близько 20 мільйонів).

Українське законодавство про соціальне забезпечення ґрунтується на Конституції 1996 р. Воно також включає такі законодавчі акти: “Про пенсійне забезпечення”, “Про пенсійне забезпечення військовослужбовців та осіб начальницького та рядового складу органів внутрішніх справ”, “Про статус та соціальний захист громадян, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи”, “Про державну допомогу сім'ям з дітьми” та ін.

Система соціального забезпечення включає різні види пенсій, послуг та допомоги. Соціальне забезпечення надається у вигляді певних грошових сум або матеріальних, культурно-побутових благ, які надаються окремим категоріям громадян.

Пенсія - це основний та наймасовіший вид соціального забезпечення. Надається у вигляді регулярних виплат по старості, інвалідності, у разі втрати годувальника у розмірі, який, як правило, нараховується відносно розміру заробітної плати, яку отримував працівник до виходу на пенсію.

Допомога - це система грошових виплат, яка являє собою допомогу громадянам у випадках, встановлених законом. Допомога може надаватися у випадку тимчасової непрацездатності, у разі вагітності та пологів, безробіття, багатодітним матерям, у випадку народження дитини, на поховання тощо.

Послуги та різні види утримання - це спеціальна форма соціального забезпечення. Ця форма включає різні види допомоги: отримання харчування, санаторно-курортне забезпечення тощо.

Право на достатній життєвий рівень

Право на достатній життєвий рівень - це, безперечно, одне з найважливіших прав людини. Незважаючи на те, що кожна людина повинна особисто дбати про свій добробут, їй, однак, мають бути створені умови для того, щоб вона мала можливість забезпечити собі мінімальний життєвий рівень. Коли йдеться про людину похилого віку або про інваліда, то така людина потребує якнайбільшої допомоги.

Це обов'язок держави згідно з цим виразом: *"...держави визнає право кожного на достатній життєвий рівень для нього самого та його родини"* (Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права, ст. 11).

Поняття про достатній життєвий рівень — поняття невизначене. Тому кажуть, що воно оціночне: тобто кожна людина сама для себе визначає рівень, який відповідає її уявленням про достатній рівень життя.

Однак навряд чи хто стане заперечувати, що *достатній життєвий рівень* - це насамперед:

- 1) *висококалорійне харчування* - щоб людина не відчувала голоду;
- 2) *достатність одягу* - щоб людина не була роздягненою;
- 3) *достатність житла* - щоб людина мала можливість задовольнити свої, хоча б мінімальні, потреби на житло;
- 4) *потреба у предметах домашнього господарства, у послугах, в отриманні медичної допомоги та освіти.*

Саме в такому розумінні треба розглядати положення міжнародних документів, в яких йдеться про "достатній життєвий рівень". Справа ж держави визначити і встановити мінімальні стандарти, нижче яких життєвий рівень громадян знижуватися не може. Безумовно, забезпечення достатнього життєвого рівня становить складну проблему навіть для заможних держав. Реалізація права на достатній життєвий рівень, безумовно, лягає тягарем на внутрішні ресурси та можливості держави. Але ж обов'язок уряду— піклуватися про те, щоб це право було реалізоване.

Право на достатній життєвий рівень включає в себе ще й такі можливості, як право на достатнє харчування, право на достатню кількість одягу та житло, на поліпшення умов життя.

Право на достатнє харчування - це:

1. Свобода від голодомору.
2. Право на якість харчування.
3. Можливість мати кошти для отримання якісного харчування.

У Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права визначені найбільш загальні програми, спрямовані проти голодомору.

Використовуючи своє право на працю, людина повинна отримувати необхідні їй кошти, щоб існувати. Забезпечити їй відповідні для цього умови - завдання внутрішнього законодавства кожної держави, так само як і встановлення необхідних стандартів якості харчування.

Конституція 1996 р. уперше в історії України закріпила право на достатній життєвий рівень, що включає достатнє харчування, одяг, житло.

Конституція України закріплює право на достатній життєвий рівень. Але держава і суспільство поки що не можуть гарантувати його для всіх громадян.

В українському законодавстві право на достатній життєвий рівень тісно пов'язане з правом на працю, яке включає і право на матеріальну допомогу на випадок безробіття. Але сьогодні реалізувати своє право на працю можуть далеко не всі громадяни України. Справа тут не тільки у загальній економічній ситуації, яка складається у державі, а й у недоліках законодавства, яке до цього часу слабо "соціально" орієнтоване.

Серйозною проблемою для України залишається забезпечення права на житло. У нашій країні, як і раніше, зберігається ситуація, коли держава - основний будівник і розподільник житла. Але, як відомо, вона вже не здатна фінансувати будівництво житла у необхідних обсягах, та це й неможливо. Між тим і в Конституції 1996 р., і у Житловому кодексі України закріплено право на житло. Щоб дана норма не перетворилася на фікцію, держава повинна створити умови, які б дозволяли громадянам самостійно обрати для себе найбільш прийнятний засіб реалізації даного права.

У багатьох країнах світу це індивідуальне будівництво, забезпечення кредитами. Але навіть коли норма про право на житло зникне з українського законодавства, це не означатиме, що держава складає з себе зобов'язання щодо будівництва так званого

“соціального житла”. Громадяни повинні мати таке житло, яке вони хочуть мати, яке вони здатні утримувати та за яке вони здатні платити.

Таким чином, право на достатній життєвий рівень - одне з найважливіших соціальних прав. На державі лежить обов'язок встановити за допомогою законодавства нижню межу цього рівня та забезпечити його для своїх громадян. Однак реальна здатність громадян реалізувати це право залежить від добробуту всього суспільства.

Право на державну підтримку та захист сім'ї

Право на створення сім'ї - одне з небагатьох прав, що його закріплено одночасно в обох Міжнародних пактах 1966 р. про права людини.

Відповідно до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права: *“Сім'я - це природний і основний осередок суспільства. Вона має право на захист з боку суспільства та держави. За чоловіками та жінками, які досягли шлюбного віку, визнається право на укладення шлюбу і право засновувати сім'ю”*. Згідно з Міжнародним пактом про економічні, соціальні та культурні права, *“...шлюб повинен укладатися за вільною згодою осіб, які його укладають”*.

Залежно від різних релігійних, культурних, соціальних традицій у різних державах склалися різні уявлення про шлюб та сім'ю. Ці уявлення, як правило, становлять основу національного законодавства про сім'ю та шлюб. Міжнародно-правові документи, які стосуються шлюбно-сімейних відносин, безперечно, не мають на меті зробити ці уявлення єдиними в усьому світі. Головна їх мета - створити правові джерела для захисту шлюбно-сімейних прав людини в усіх країнах світу, що буде означати захист сім'ї, забезпечення рівності прав подружжя, викорінення дискримінації стосовно жінок, захист прав дітей.

Згідно з *Конвенцією “Про громадянство заміжньої жінки” 1957 р.*, ні укладення шлюбу, ні розірвання шлюбу з іноземцем, ні зміна громадянства чоловіка “не позначатиметься автоматично на громадянстві дружини”. Висновок: жінка, укладаючи шлюб і перебуваючи у шлюбі, повинна мати право зберігати своє громадянство. Це дуже важливо і в деяких випадках може бути пов'язане з майновими правами, а іноді - й урятувати від втрати громадянства взагалі. Але за бажання дружина повинна мати можливість набути громадянство чоловіка “в спеціальному спрощеному порядку”.

У Конвенції “Про згоду на укладення шлюбу, про шлюбний вік та реєстрацію шлюбу” 1962 р. обумовлено порядок його юридичного оформлення для того, щоб особи, які укладають шлюб, мали можливість виявити свою повну та вільну згоду, “яка повинна бути висловлена ними особисто, відповідно до закону...”. Ця сама Конвенція зобов’язала держави на законодавчому рівні встановити мінімальний шлюбний вік. Це було зроблено, по-перше, для того, щоб зруйнувати існуючу в деяких країнах практику укладання шлюбу між неповнолітніми або ж коли однією із сторін є неповнолітній. Щодо насильницького віддання жінки заміж, її продаж чоловікові або передачі у спадок після смерті чоловіка, то така практика кваліфікується як сучасна форма рабства.

У міжнародному праві сформульовано положення, згідно з яким “сім’ї... повинна забезпечуватися, при можливості, якнайширша охорона та надаватися допомога, особливо при її утворенні і поки вона відповідальна за несамотійних дітей і їх виховання”.

Порядок та умови укладення шлюбу, особисті та майнові відносини, які виникають у сім’ї між подружжям, між батьками і дітьми, між іншими членами родини, відносини, що виникають у зв’язку з усиновленням, опікою та піклуванням, прийомом дітей на виховання, порядок та умови припинення шлюбу на території нашої держави регламентуються Сімейним кодексом України.

Тільки шлюб, зареєстрований в органах РАГСу, здатний надати членам родини ті права та обов’язки, які мають місце в законодавстві України.

Шлюбний вік в Україні встановлено: для чоловіків – з 18-ти років, для жінок – з 17-ти років. Але у виняткових випадках за рішенням органів місцевого самоврядування він може бути знижений. Чоловік і жінка мають у сім’ї рівні обов’язки, а питання, які стосуються проблем виховання дітей та інших життєвих проблем, подружжя вирішує спільно.

Подружжя має рівні права на майно (так звані майнові права подружжя). Проте коли укладається шлюбний договір, вони можуть бути нерівні (залежно від змісту договору).

Однак слід зауважити, що у подружжя можуть виникати обов’язки щодо взаємного утримання. Наприклад, у випадку непрацездатності одного з подружжя або у період вагітності жінки і ще протягом трьох років після народження дитини. За відмови від

такої підтримки суд може прийняти рішення про примусове стягнення аліментів із одного з подружжя на користь того, хто цього потребує.

Однак життя мінливе, і право не може охопити всі його грані. Тому відносини між членами сім'ї повинні регулюватися не тільки нормами права, але й нормами моралі. Моральні джерела таких відносин визначаються змістом моралі та культури стосунків у сім'ї: взаємодопомога, взаємоповага, турбота членів родини одне про одного, співчуття тощо.

Права батьків та дітей пов'язані, як правило, з майном, а також з аліментними обов'язками. І діти, і батьки мають власні майнові права, що закріплені у Сімейному кодексі України, тобто за життя батьків діти не мають права на їхнє майно, так само як і батьки не мають права на майно дітей.

І батьки, і діти зобов'язані піклуватися один про одного. Батьки зобов'язані утримувати своїх неповнолітніх або непрацездатних дітей, які потребують матеріальної допомоги. А повнолітні діти повинні утримувати своїх батьків, які потребують сторонньої допомоги. Якщо ці обов'язки не виконуються, суд має право прийняти рішення про стягнення аліментів.

Розірвання шлюбу, а також вирішення суперечок про майно між подружжям, яке розриває шлюб, здійснюється в судовому порядку. Суд також приймає рішення про стягнення аліментів та їхній розмір. Рішення суду необхідне для того, щоб визнати шлюб недійсним, для встановлення батьківства, для того, щоб повернути дітей від будь-якої особи, яка їх незаконно утримує, про призначення опіки та піклування, а також у деяких інших випадках.

Державний захист сімейних прав здійснюють органи РАГСу, органи опіки та піклування, а також інші державні органи в межах своїх повноважень.

ЕКОНОМІЧНІ ТА КУЛЬТУРНІ ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

Право володіти, користуватися та розпоряджатися своєю власністю

Частина 1 ст. 41 Конституції України надає кожному право володіти, користуватися та розпоряджатися своїм майном та результатами своєї інтелектуальної праці, тобто суб'єктом права власності в Україні може бути кожна фізична особа - як

створена громадянами юридична особа. Конституція не визначає об'єктів приватної власності. Об'єктами права приватної власності є: майно (речі), природні ресурси, які можуть бути в цивільному обігу, а також результати інтелектуальної праці, творчої діяльності, у тому числі твори науки, літератури, мистецтва, винаходи та ін.

Непорушність приватної власності і право її успадкування гарантується законом та захищається судом. Закон визначає способи набуття приватної власності та межі користування нею. Ніхто не може бути протиправно позбавлений своєї власності.

У найбільш узагальненій формі **власність** можна визначити як відносини між людьми з приводу привласнення матеріальних благ та встановлення влади над ними, належності їх конкретній особі.

Власник має всі три права (тобто зміст права власності): володіння, користування, розпорядження об'єктами власності.

Володіння – юридично забезпечена можливість власника мати майно у своєму віданні.

Користування – юридично закріплена можливість господарського використання майна та вилучення з нього корисних властивостей власником чи уповноваженими особами.

Розпорядження – юридично закріплена можливість власника самостійно вирішувати долю свого майна шляхом його відчуження іншим особам, зміни його стану та призначення.

Інші особи (не власники), як правило, мають ці права кожне окремо і залежать від прав та волі власника. Відносини власності та порядок набуття права приватної власності визначаються Цивільним кодексом, Законом “Про власність”, іншими законодавчими актами.

Найпоширенішими способами набуття права власності є виробництво та виготовлення продукції і товарів, створення творів літератури і мистецтва, іншої продукції інтелектуальної діяльності, купівля, отримання в дар, у спадок, у порядку обміну, придбання за прибутки від підприємницької, трудової та інтелектуальної діяльності, за цінні папери, іншими способами, не забороненими законодавством. У процесі економічної реформи громадяни України безоплатно набувають права власності в результаті приватизації державного майна.

Існують такі форми власності:

Приватна – належить окремим громадянам та організаціям.

Колективна – належить об'єднанню громадян.

Державна (загальнодержавна та комунальна) – належить виключно державі та її органам.

Примусове позбавлення права приватної власності може бути застосоване у таких формах:

Реквізиція – оплатне вилучення у власність держави всього або частини майна, яке є приватною або колективною власністю осіб (наприклад, під час стихійного лиха).

Конфіскація – примусове безоплатне вилучення у власність держави всього або частини майна, яке є особистою власністю громадянина (наприклад, за вчинення злочину).

Націоналізація – примусове безоплатне вилучення об'єктів приватної та\або колективної власності на користь державної власності (в Україні не застосовується).

В Україні примусове відчуження об'єктів приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, за умови попереднього і повного відшкодування їхньої вартості. Випадки примусового відчуження передбачаються законодавчими актами України, зокрема ЦК, Законом України “Про власність”, а порядок примусового відчуження — Цивільно-процесуальним кодексом України. До таких випадків належать:

- вилучення майна у власника за ухвалою суду при зверненні стягнення за зобов'язаннями власника;
- відчуження майна, яке за законом не може належати громадянам;
- відчуження нерухомості у зв'язку з вилученням земельної ділянки для суспільних потреб;
- викуп пам'яток історії та культури, які безпосередньо утримуються власником;
- вилучення (реквізиція) майна в інтересах суспільства за умов воєнного чи надзвичайного стану, зокрема у випадках стихійного лиха, аварій, епідемій, епізоотій, з наступною повною виплатою власникові вартості майна.

У випадках, передбачених законом, до власника може бути застосована конфіскація майна, тобто безоплатне вилучення такого майна, виключно за вироком суду (наприклад, як санкція за вчинення крадіжки).

Право на підприємницьку діяльність

Підприємництво - це безпосередня самостійна, систематична, на власний ризик діяльність з виробництва продукції, виконання робіт, надання послуг з метою отримання прибутку, яка здійснюється фізичними та юридичними особами, зареєстрованими як суб'єкти підприємницької діяльності у порядку, встановленому законодавством.

Суб'єктами підприємницької діяльності (підприємцями) можуть бути:

- 1) громадяни України, інших держав, особи без громадянства, не обмежені законом у правоздатності або дієздатності;
- 2) юридичні особи всіх форм власності;
- 3) об'єднання юридичних осіб, що здійснюють діяльність в Україні на умовах угоди про розподіл продукції.

У законодавстві держав можуть існувати постійні та тимчасові заборони заняття підприємницькою діяльністю.

Зокрема в Україні до **постійних заборон належать**:

1. Діяльність, пов'язана з обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів.
2. Діяльність, пов'язана з виготовленням і реалізацією військової зброї та боєприпасів до неї, видобуванням бурштину, охороною окремих особливо важливих об'єктів права державної власності, а також діяльність, пов'язана з проведенням криміналістичних, судово-медичних, судово-психіатричних експертиз та розробленням, випробуванням, виробництвом та експлуатацією ракет-носіїв.
3. Діяльність, пов'язана з технічним обслуговуванням та експлуатацією первинних мереж (крім місцевих мереж) та супутникових систем телефонного зв'язку в мережах зв'язку загального користування (крім супутникових систем телефонного зв'язку в мережах загального користування, які мають наземну станцію спряження на території та створюються або розгортаються за допомогою національних ракет-носіїв чи національних космічних апаратів), виплатою та доставкою пенсій, грошової допомоги малозабезпеченим громадянам, здійснюється виключно державними підприємствами і об'єднаннями зв'язку.

До тимчасових заборон належать:

1. Не допускається заняття підприємницькою діяльністю таких категорій громадян: військовослужбовців, службових осіб органів прокуратури, суду, державної

безпеки, внутрішніх справ, державного арбітражу, державного нотаріату, а також органів державної влади і управління, які покликані здійснювати контроль за діяльністю підприємств.

2. Особи, яким суд заборонив займатися певною діяльністю, не можуть бути зареєстровані як підприємці з правом здійснення відповідного виду діяльності до закінчення терміну, встановленого вироком суду.
3. Особи, які мають непогашену судимість за крадіжки, хабарництво та інші корисливі злочини, не можуть бути зареєстровані як підприємці, не можуть виступати співзасновниками підприємницької організації, а також займати в підприємницьких товариствах та їх спілках (об'єднаннях) керівні посади і посади, пов'язані з матеріальною відповідальністю.

Підприємці мають право без обмежень приймати рішення і здійснювати самостійно будь-яку діяльність, що не суперечить чинному законодавству.

Підприємництво здійснюється на основі таких **принципів**:

- вільний вибір видів діяльності;
- залучення на добровільних засадах до здійснення підприємницької діяльності майна та коштів юридичних осіб і громадян;
- самостійне формування програми діяльності та вибір постачальників і споживачів вироблюваної продукції, встановлення цін відповідно до законодавства;
- вільний найм працівників;
- залучення і використання матеріально-технічних, фінансових, трудових, природних та інших ресурсів, використання яких не заборонене або не обмежене законодавством;
- вільне розпорядження прибутком, що залишається після внесення платежів, установлених законодавством;
- самостійне здійснення підприємцем - юридичною особою зовнішньоекономічної діяльності, використання будь-яким підприємцем належної йому частки валютної виручки на свій розсуд.

Основною умовою здійснення підприємницької діяльності є державна реєстрація суб'єктів підприємницької діяльності. Крім того, суб'єкт підприємницької діяльності має право відкривати свої філії (відділення), представництва без створення юридичної особи. Причому відкриття зазначених підрозділів не потребує їх державної реєстрації.

Для здійснення підприємницької діяльності підприємець має право укладати з громадянами договори (контракти) про використання їх праці. При втраті працездатності підприємець забезпечує потерпілому відшкодування витрат.

Підприємець зобов'язаний не завдавати шкоди навколишньому природному середовищу, не порушувати прав та інтересів громадян, підприємств, установ, організацій і держави, що охороняються законом. За завдані шкоду і збитки підприємець несе майнову та іншу встановлену законом відповідальність.

Діяльність підприємця припиняється:

- 1) з власної ініціативи підприємця;
- 2) на підставі рішення суду або господарського суду у випадках, передбачених законодавством;
- 3) у разі закінчення строку дії ліцензії або її анулювання.

Держава гарантує всім підприємцям, незалежно від обраних ними організаційних форм підприємницької діяльності, рівні права і створює рівні можливості для доступу до матеріально-технічних, фінансових, трудових, інформаційних, природних та інших ресурсів. Спори про відшкодування збитків вирішуються судом або господарським судом відповідно до їх компетенції.

Держава гарантує недоторканність майна і забезпечує захист права власності підприємця.

Вилучення державою у підприємця його основних і оборотних фондів та іншого використовуваного ним майна не допускається, за винятком випадків, передбачених законодавчими актами.

Збитки, завдані підприємцю внаслідок порушення громадянами, юридичними особами і державними органами його майнових прав, що охороняються законом, відшкодовуються підприємцю відповідно до чинного законодавства.

Право на освіту

У різний історичний час погляди на мету і завдання освіти зазнавали значних змін, відповідно до релігійних й соціальних інтересів та потреб. Зокрема греки розглядали освіту як засіб всебічного фізичного та розумового розвитку людини. Ранні християни надавали особливого значення очищенню та спасінню душі, вбачаючи у цьому найголовніше завдання освіти. В епоху Відродження, усвідомлюючи біблійне вчення

“дух справді виявляє волю, але плоть слабка”, надавали особливого значення освіті, як засобові позбутися страху.

Керуючись Загальною декларацією прав людини, після Другої світової війни розроблено цілий ряд міжнародно-правових документів щодо конкретних зобов'язань і гарантій, які забезпечують дотримання основних прав на освіту. Одним із таких документів є *Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти 1960 року*. Держави, згідно з цією конвенцією, зобов'язуються:

- 1) зробити *початкову освіту* обов'язковою і безоплатною;
- 2) зробити *середню освіту* загальним надбанням та забезпечити її загальнодоступність;
- 3) зробити *вищу освіту* доступною для всіх на основі повної рівності.

Крім того, в *Конвенції про права дитини* також проголошено право дитини на освіту, яка має бути безоплатною та доступною. Освіта повинна бути спрямована на:

- 1) розвиток особистості, талантів, розумових і фізичних здібностей дитини;
- 2) виховання поваги до прав людини і основних свобод;
- 3) виховання поваги до батьків дитини, її культурної самобутності, мови і цінностей країни, в якій живе дитина;
- 4) підготовку дитини до свідомого життя у вільному суспільстві у дусі розуміння світу, терпимості, рівноправності чоловіків та жінок, дружби між народами;
- 5) виховання поваги до навколишньої природи.

Законодавство України про освіту ґрунтується на Конституції України 1996 р., Законі України «Про освіту» 1991 р. та інших нормативно-правових актах.

Право на освіту мають усі громадяни України. Це право забезпечується на підставі створення в державі відповідних умов. Громадяни інших держав та особи без громадянства здобувають освіту в закладах освіти України нарівні із громадянами України.

Основними *принципами* освіти в Україні є:

- доступність для кожного громадянина усіх форм і типів освітніх послуг, що надаються державою;
- рівність умов кожної людини для повної реалізації її здібностей, таланту, всебічного розвитку;
- органічний зв'язок зі світовою та національною історією, культурою, традиціями;
- незалежність освіти від політичних партій, громадських і релігійних організацій;

- науковий, світський характер освіти;
- взаємозв'язок з освітою інших країн;
- єдність і наступність системи освіти;
- безперервність і різноманітність освіти;
- поєднання державного управління і громадського самоврядування в освіті.

Структура освіти України включає такі її різновиди:

- **дошкільна освіта** - здійснюється у сім'ї, дошкільних закладах освіти (ясла, ясла-садки, дитячі будинки та ін.) у взаємодії з сім'єю і має на меті забезпечення фізичного, психічного здоров'я дітей, їх всебічного розвитку, набуття життєвого досвіду, вироблення умінь, навичок, необхідних для подальшого навчання;
- **загальна середня освіта** - забезпечує всебічний розвиток дитини як особистості, її нахилів, здібностей, талантів, трудову підготовку, професійне самовизначення, формування загальнолюдської моралі, засвоєння обсягу знань про природу, людину, суспільство і виробництво, екологічне виховання, фізичне вдосконалення. Основним видом середніх закладів освіти є *середня загальноосвітня школа трьох ступенів*: *перший* - початкова школа, що забезпечує початкову загальну освіту, *другий* - основна школа, що забезпечує базову загальну середню освіту, *третій* - старша школа, що забезпечує повну загальну середню освіту;
- **позашкільна освіта** - спрямовується на розвиток здібностей, талантів дітей, учнівської та студентської молоді, задоволення їх інтересів, духовних запитів і потреб у професійному визначенні. До позашкільних закладів освіти належать: палаци, будинки, центри, станції дитячої, юнацької творчості, учнівські та студентські клуби, дитячо-юнацькі спортивні школи, школи мистецтв, студії, початкові спеціалізовані мистецькі навчальні заклади, бібліотеки, оздоровчі та інші заклади;
- **професійно-технічна освіта** - забезпечує здобуття громадянами професії відповідно до їх покликань, інтересів, здібностей, перепідготовку, підвищення їх професійної кваліфікації. Професійно-технічними закладами освіти є: професійно-технічне училище, професійно-художнє училище, професійне училище соціальної реабілітації та ін;
- **вища освіта** - забезпечує фундаментальну наукову, професійну та практичну підготовку, здобуття громадянами освітньо-кваліфікаційних рівнів відповідно до їх покликань, інтересів і здібностей, удосконалення наукової та професійної підготовки,

перепідготовку та підвищення їх кваліфікації. Вищими закладами освіти є: технікум (училище), коледж, інститут, консерваторія, академія, університет та інші;

- **післядипломна освіта** - забезпечує одержання нової кваліфікації, нової спеціальності та професії на основі раніше здобутої у закладі освіти і досвіду практичної роботи, поглиблення професійних знань, умінь за спеціальністю, професією. Зкладами післядипломної освіти є академії, інститути (центри) підвищення кваліфікації, перепідготовки, вдосконалення, навчально-курсіві комбінати, підрозділи вищих закладів освіти (філіали, факультети, відділення та інші), професійно-технічні заклади освіти, відповідні підрозділи в організаціях та на підприємствах;
- **самоосвіта** - для самоосвіти громадян державними органами, підприємствами, установами, організаціями, об'єднаннями громадян, громадянами створюються відкриті та народні університети, лекторії, бібліотеки, центри, клуби, теле-, радіонавчальні програми тощо.

В Україні встановлюються такі **освітні рівні**:

- 1) початкова загальна освіта;
- 2) базова загальна середня освіта;
- 3) повна загальна середня освіта;
- 4) професійно-технічна освіта;
- 5) базова вища освіта;
- 6) повна вища освіта.

Учень - особа, яка навчається і виховується в одному із загальноосвітніх навчальних закладів. Зарахування учнів до загальноосвітніх навчальних закладів здійснюється, як правило, з 6 років. Навчання у загальноосвітньому навчальному закладі надає учням певні права та покладає на них певні обов'язки.

Основними правами учня є:

- 1) обирати профіль, форми навчання, індивідуальні програми, позакласні заняття;
- 2) брати участь у науково-дослідницькій, конструкторській, експериментальній та інших видах науково-практичної діяльності;
- 3) брати участь у конференціях, виставках, олімпіадах, конкурсах, гуртках, клубах тощо;
- 4) вносити пропозиції з питань організації навчально-виховного процесу, дозвілля, побуту учнів;

5) особисто або через представників брати участь у громадському самоврядуванні школи.

Основними обов'язками учнів є:

- 1) виконувати вимоги статуту, правила внутрішнього трудового розпорядку;
- 2) систематично і глибоко оволодівати знаннями та практичними навичками, підвищувати культурний рівень;
- 3) дотримуватись чинного законодавства, моральних та етичних норм;
- 4) дбайливо ставитися до майна закладу освіти;
- 5) дбати про власну гігієну й охайний зовнішній вигляд.

Однак на даному етапі розвитку української незалежної держави система освіти проходить період реформування, намагаючись наблизитися до рівня розвинених європейських держав. Виникають нові навчальні заклади, змінюється статус учителів, збільшується кількість навчальних років – усе це впливає на рівень освіти, а це, у свою чергу, впливає на майбутній інтелектуальний потенціал нашої держави. Тому проблема якнайскорішого реформування освіти належить до тих, які потребують негайного вирішення органами державної влади в Україні.

Право на участь у культурному житті

Галузь культури – це сфера, з якою найтісніше пов'язана індивідуальність особи. Бо кожна людина має право на особисту національну культуру або на прилучення до іншої культури. Згідно з *Міжнародним пактом про економічні, соціальні та культурні права 1966 р.*, держави визнають право кожної людини на участь у культурному житті. Крім того, ніхто не може заборонити або обмежити право людини створювати літературні, художні, та інші твори, тобто реалізовувати свободу творчості. Участь кожної людини у культурному житті має бути повноцінною й здійснюватись у тому обсязі, який кожна людина вважає для себе необхідним або достатнім.

Право на участь у культурному житті неможливе без взаємодії культур, кожна з яких має гідність і цінність, що їх слід поважати та зберігати. Згідно з *Декларацією принципів міжнародного культурного співробітництва 1966 р.*, усі культури – це частина загального надбання людства.

Право на участь у культурному житті неможливе без збереження культурної спадщини. Пошкодження або знищення будь-яких об'єктів культурної або природної

спадщини – це згубне зубожіння набутоків усіх народів світу. Міжнародне співробітництво приділяє значну увагу питанням культурного співробітництва. Тут йдеться як про багатогранну діяльність ЮНЕСКО, так і про зусилля та ініціативи інших міжнародних організацій, які дбають про повноцінне юридичне забезпечення права людини на участь у культурному житті: культурних обмінах, спільних наукових дослідженнях, фестивалях, конкурсах, концертах тощо.

Серед найважливіших міжнародних документів, які передбачають право користуватися досягненнями світової культури, можна назвати Хартію для нової Європи 1990 р., Європейську культурну конвенцію 1954 р., Конвенцію про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини 1972 р.

В українському законодавстві право на участь у культурному житті закріплено у Конституції України 1996 р., Основах законодавства України про культуру 1992 р., інших нормативно-правових актах.

Згідно з Основами законодавства України про культуру, громадяни України у сфері культури **мають право на:**

- 1) свободу творчості;
- 2) вільний вибір будь-якого виду культурної діяльності, засобів і сфер застосування творчих здібностей та самостійне визначення долі своїх творів;
- 3) здійснення професійної та аматорської діяльності на індивідуальній чи колективній основі, самостійно чи з допомогою будь-яких форм посередництва;
- 4) створення закладів, підприємств і організацій культури;
- 5) об'єднання у творчі спілки, національно-культурні товариства, фонди, асоціації, інші громадські об'єднання, які діють у сфері культури;
- 6) збереження і розвиток національно-культурної самобутності, народних традицій та звичаїв;
- 7) доступ до культурних цінностей;
- 8) захист інтелектуальної власності.

Громадяни зобов'язані:

- 1) додержувати вимог чинного законодавства щодо діяльності у сфері культури;
- 2) дбати про збереження культурної спадщини, традицій народної культури, сприяти охороні пам'яток історії та культури;

- 3) поважати культуру, мову, традиції, звичаї та обряди національних меншин, які проживають на території України;
- 4) піклуватися про естетичне виховання і культурний розвиток дітей, прилучення їх до цінностей вітчизняної та світової культури.

До **культурних цінностей** належать об'єкти матеріальної і духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення. *Унікальні цінності* матеріальної та духовної культури, а *також культурні цінності*, що мають *виняткове історичне значення* для формування національної самосвідомості українського народу, визнаються об'єктами національного культурного надбання і заносяться до *Державного реєстру національного культурного надбання*.

Сьогодні Основи законодавства України про культуру, проголошуючи її доступність, ще, на жаль, не в змозі її забезпечити. Адже справа не тільки в існуванні в країні великої кількості музеїв, бібліотек, театрів, книг, газет, але й у тому, чи є у громадян кошти, щоб придбати книгу або квиток до театру. Тому право на участь у культурному житті на практиці великою мірою залежить від загального економічного становища країни.

Крім того, держава має право свідомо обмежувати доступ до таких творів, які утверджують не культуру, а її протилежність – псевдокультуру. Так, забороняється поширення творів, спрямованих на зміну шляхом насильства конституційного ладу або тих, що містять заклики до насильства, жорстокості, расової, національної, релігійної ворожнечі чи ненависті або пропагують війну, порнографію, підбурюють до скоєння злочинів.

Право на свободу літературної, наукової та творчої діяльності

З культурними правами людини і громадянина тісно пов'язане право на здійснення літературної, наукової та творчої діяльності. Вільне демократичне суспільство не може існувати без свободи проведення наукових досліджень. Тому відсутність свободи досліджень і творчості спонукають людину зробити вибір: або зрадити собі, або виступити проти гноблення.

Наукові дослідження не можуть мати законодавчих обмежень. Законодавство не повинно визначати, які теорії у науці можуть сприйматися суспільством як винятково правильні. Державна влада не повинна дозволяти або забороняти творчі течії у живописі

або в літературі. Право ж, навпаки, повинно гарантувати якнайширшу свободу у цій сфері та захищати моральні та матеріальні інтереси авторів.

Основи законодавства про культуру проголошують свободу творчості і встановлюють, що втручання у творчий процес, цензура у сфері творчої діяльності недопустимі. Вони проголошують вільний вибір культурної діяльності, засобів та сфер застосування творчих здібностей, самостійне вирішення долі своїх творів.

Однією із найважливіших матеріальних гарантій свободи творчості є захист авторських прав. У міжнародному праві авторські права захищають такі документи, як Бернська конвенція «Про охорону літературних та художніх творів», Всесвітня конвенція «Про авторське право». Зокрема, найповніший захист авторських прав передбачає Бернська конвенція «Про охорону літературних та художніх творів». Вона передбачає:

- 1) виключне право авторів на переклад своїх творів;
- 2) право авторів на відтворення примірників твору;
- 3) право авторів на публічне виконання музичних творів;
- 4) право авторів на трансляцію творів по радіо та телебаченню, на публічне їх читання;
- 5) право авторів на переробку та запис творів механічним способом.

Українським законодавством авторське право регулюється Цивільним кодексом України, Законом України «Про авторське право і суміжні права» та іншими нормативно-правовими актами. Згідно з Законом України «Про авторське право і суміжні права», *суб'єктами авторського права* є автори творів, їх спадкоємці та особи, яким автори чи їх спадкоємці передали свої авторські майнові права. *Об'єктами авторського права* є твори у галузі науки, літератури і мистецтва, а саме:

- 1) літературні письмові твори белетристичного, публіцистичного, наукового, технічного або іншого характеру (книги, брошури, статті тощо);
- 2) виступи, лекції, промови, проповіді та інші усні твори;
- 3) комп'ютерні програми;
- 4) бази даних;
- 5) музичні твори з текстом і без тексту;
- 6) драматичні, музично-драматичні твори, пантоміми, хореографічні та інші твори, створені для сценічного показу, та їх постановки;

- 7) аудіовізуальні твори;
- 8) твори образотворчого мистецтва;
- 9) твори архітектури, містобудування і садово-паркового мистецтва;
- 10) фотографічні твори, у тому числі твори, виконані способами, подібними до фотографії;
- 11) твори ужиткового мистецтва, у тому числі твори декоративного ткацтва, кераміки, різьблення, ливарства, з художнього скла, ювелірні вироби тощо, якщо вони не охороняються законами України про правову охорону об'єктів промислової власності;
- 12) ілюстрації, карти, плани, креслення, ескізи, пластичні твори, що стосуються географії, геології, топографії, техніки, архітектури та інших сфер діяльності;
- 13) збірники творів, збірники обробок фольклору, енциклопедії та антології, збірники звичайних даних, інші складені твори за умови, що вони є результатом творчої праці за добором, координацією або упорядкуванням змісту без порушення авторських прав на твори, що входять до них як складові частини та інші твори.

Автор - фізична особа, яка своєю творчою працею створила твір.

Первинним суб'єктом, якому належить авторське право, є автор твору. За відсутності доказів іншого автором твору вважається особа, зазначена як автор на оригіналі або примірнику твору (презумпція авторства). Авторське право на твір виникає внаслідок факту його створення. Для виникнення і здійснення авторського права не вимагається реєстрація твору чи будь-яке інше спеціальне його оформлення, а також виконання будь-яких інших формальностей.

Авторське право на сьогодні ще не повністю врегульоване національним законодавством України. Саме це є причиною застосування до України фінансових та інших санкцій з боку інших держав, що позбавляє Державний бюджет України чималих прибутків.

ПРАВА ОКРЕМИХ КАТЕГОРІЙ ГРОМАДЯН

Права дитини

Складовою частиною системи прав людини є система прав дитини. *Дитиною*, відповідно до ст. 1 Конвенції про права дитини 1989 року, визнається “кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, що застосовується до даної

особи, вона не набуває повноліття раніше”.

Права дитини – можливості (свободи) неповнолітньої людини, необхідні для її існування, виховання і розвитку. Багато прав дитини збігаються з правами людини (право на життя, ім'я, отримання громадянства, вільне вираження своїх думок та ін.). Однак дитину у жодному разі не можна прирівнювати до дорослої людини, у тому числі і в правових аспектах. Дитина має бути забезпечена особливими правами, особливим захистом. Особливі права дитини – це “права росту”, зумовлені її фізичною, розумовою, духовною незрілістю. Особливістю прав дитини є необхідність спеціального захисту цих прав, щоб були забезпечені можливості та сприятливі умови щодо вільного і повноцінного розвитку дітей.

Основні права дитини закріплені в таких міжнародно-правових документах, як **Декларація прав дитини 1959 р. та Конвенції про права дитини 1989 р.** Основним принципами, які закріплені в цих документах є :

Принцип 1. Усі діти, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних та інших поглядів, національного чи соціального походження, статусу власності, народження, мають права, що містяться в Декларації прав дитини 1959 р. та Конвенції про права дитини 1989 р.

Принцип 2. Дитина повинна перебувати під особливим захистом, їй повинні бути надані всі можливості та умови для фізичного, психічного та соціального розвитку.

Принцип 3. Діти, що мають фізичні недоліки, розумову відсталість, соціальні негаразди, повинні отримати особливу увагу, навчання, лікування.

Принцип 4. Діти повинні розвиватися і виховуватися у сім'ї. Суспільство та уряд повинні забезпечити дітей, які не мають батьків, усіма необхідними умовами та підтримкою.

Принцип 5. У дитини є право на безоплатну обов'язкову освіту. Дитина також повинна мати можливість відпочивати.

Принцип 6. Діти завжди мають бути першими серед тих, кому потрібно надати допомогу та підтримку.

Принцип 7. Дитина повинна бути захищена від усіх проявів жорстокості та експлуатації. Використання дитячої праці забороняється.

Принцип 8. Дитина повинна бути захищена від усіх видів дискримінації та виховуватись у дусі взаєморозуміння, терпимості, дружби між людьми, загального

братерства.

Тобто правами дитини, згідно з цими міжнародно-правовими документами, є наступні:

- 1) право на життя, виживання і вільний розвиток;
- 2) право на ім'я та набуття громадянства;
- 3) право знати своїх батьків та користуватися батьківською турботою;
- 4) право не розлучатися з батьками наперекір їх бажанням;
- 5) право на возз'єднання з сім'єю, яка знаходиться в іншій державі;
- 6) право залишати країну та повертатися у свою країну;
- 7) право на захист у випадку незаконного перетину та повернення з-за кордону;
- 8) право вільно виражати свої думки з усіх питань;
- 9) право на свободу думки, совісті, релігії;
- 10) право на свободу асоціацій та мирних зборів;
- 11) право на повну інформацію, яка сприяє благополуччю дитини;
- 12) право користуватися благами соціального забезпечення;
- 13) право користуватися послугами системи охорони здоров'я;
- 14) право на освіту;
- 15) право на захист від економічної експлуатації;
- 16) право на захист від незаконного зловживання наркотичними засобами та психотропними речовинами, від всіх форм сексуальної експлуатації та сексуальних розбещень.

В українському законодавстві права дитини регламентуються Конституцією України 1996 р., законами України: “Про охорону дитинства”, “Про попередження насильства в сім'ї”, “Про загальну середню освіту”, “Про державну допомогу сім'ям з дітьми”, а також галузевим законодавством.

Права жінок

В історії різних народів протягом століть жінки зазнавали жорстокої дискримінації та всіляких утисків, їм заборонялося брати участь у політичній діяльності та обіймати державні посади. Поширеним явищем була надмірна експлуатація жіночої праці на виробництві та в сім'ї (так зване «домашнє рабство»). Наслідки цього відчуються і в сучасному суспільстві. Тому в ХХ ст. спочатку в окремих державах, а згодом на

міжнародному рівні почали здійснюватися заходи щодо поліпшення становища жінок, розширення і забезпечення їхніх прав, захисту їхніх інтересів.

У сучасному міжнародному праві основу захисту прав жінок становить принцип рівності чоловіка й жінки. У найбільш загальній формі цей принцип закріплено у Статуті ООН як обов'язок поважати права усіх незалежно від статі. У 1948 р. було прийнято Загальну декларацію прав людини, яка також проголосила цей принцип. Згідно зі статтею 2 Декларації, кожна людина повинна володіти всіма правами і свободами без будь-якого винятку щодо раси, кольору шкіри, статі, мови... або іншого положення.

Конституція України (ст. 24) закріплює рівність прав чоловіка та жінки в усіх сферах суспільного життя. Відповідно до цього конституційного положення побудовано все законодавство щодо захисту прав жінок. У нас немає жодного закону, який би віддавав перевагу чоловікам, одночасно обмежуючи жінку, завдаючи шкоди її інтересам. Тому як громадянка жінка має такі самі, зафіксовані в Конституції та поточному законодавстві, права та обов'язки, що і чоловік. Однак юридична рівноправність жінок і чоловіків, на жаль, не означає їх фактичної рівноправності. Психологічні, фізичні, фізіологічні особливості чоловічого та жіночого організму вимагають урахування їх у процесі правового регулювання суспільних відносин. Чимало правових норм уже сьогодні враховують ці особливості, віддаючи чоловікам, як може видатися на перший погляд, певні переваги. Саме вони виконують підземні та важкі роботи. На них поширюється загальний військовий обов'язок.

З іншого боку, є окремі норми, які ставлять жінку у привілейоване становище. Закон України «Про пенсійне забезпечення» встановлює пенсійний вік: для жінок - 55, а для чоловіків - 60 років. Засуджені жінки відбувають покарання у виправно-трудовах колоніях двох видів режимів: загального та суворого, а чоловіки на додачу - ще й у посиленого та особливого. На чоловіків не поширюється ціла низка норм трудового законодавства, що пов'язані з наявністю у сім'ї малолітніх дітей. Такі норми — привілей виключно жінок.

Захист політичних прав жінок. Політичні права жінок посідають особливе місце як у вченні про права людини, так і в чинному, позитивному праві. Політичні права забезпечують можливість повноцінної участі громадян у суспільному житті та у здійсненні державної влади; саме в галузі політичних прав здавна існує дискримінація жінок, яка часто була закріплена законом.

Першим міжнародним документом, який проголосив, що політичні права жінок повинні користуватися загальною повагою, що вони притаманні жінці у такій мірі, у якій вони притаманні будь-якій вільній особі, була Загальна декларація прав людини 1948 р. На розвиток її положень у 1952 році було прийнято *Конвенцію про політичні права жінок*. У статтях 1 та 2 Конвенції сказано, що жінкам належить право обирати і бути обраними на всіх виборах, які встановлено національним законом, на рівних умовах з чоловіками. А у ст. 33 цієї Конвенції передбачено право жінки «посідати на рівних з чоловіком умовах, без будь-якої дискримінації, усі посади на громадсько-державній службі і виконувати усі суспільно-державні функції, які встановлено національним законом». Саме реалізація цього права забезпечує жінці можливість брати участь у керуванні державою на всіх рівнях.

Громадянство - це правовий зв'язок певної фізичної особи з державою. Звичайно, саме громадяни мають право користування найширшим колом прав та свобод у своїй державі. Тому громадянство завжди має велике значення для людини.

Питання щодо придбання та втрати громадянства вирішує переважно внутрішнє законодавство держав. У колі таких питань знаходяться й правила, які стосуються громадянства заміжньої жінки, яка одружилася з іноземцем. Конвенція 1979 р. «Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок» у ст. 9 твердо визначила права жінки з цього питання: *«Держави-сторони надають жінкам рівні з чоловіками права щодо набуття, зміни або збереження громадянства; ...ні одруження з іноземцем, ні зміна громадянства чоловіка під час шлюбу не тягнуть за собою автоматичної переміни громадянства дружини, не перетворюють її на особу без громадянства і не можуть змусити її прийняти громадянство чоловіка. Держави-сторони надають жінкам рівні з чоловіками права щодо громадянства їхніх дітей»*.

Українське законодавство в цілому не має будь-яких суперечностей з міжнародними стандартами у даному колі питань. Україна є учасницею міжнародних конвенцій щодо захисту прав жінок, про які йшлося.

Соціально-економічні та культурні права жінок. Найважливіші міжнародні документи з прав людини закріплюють право жінки на працю, яке вміщує право на отримання роботи, рівні права з чоловіком щодо винагороди (вона повинна бути рівною за рівну працю), на рівні умови щодо рівноцінної праці, на рівний підхід до оцінки якості роботи та право на особливий захист жіночої праці. При цьому Конвенція про ліквідацію

всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р. прямо підкреслює зв'язок права жінки на працю з основними правами людини і вимагає надати жінкам конкретні права в галузі трудових відносин на засадах рівності з чоловіками. Тут ідеться про право на однакові можливості під час найму на роботу, право на вільний вибір професії, на просування по службі та гарантію зайнятості, право на соціальне забезпечення, право на охорону здоров'я та безпечні умови праці. А п. 2 ст. 11 даної Конвенції містить перелік заходів, які можуть гарантувати ефективне право на працю у зв'язку з одруженням або материнством.

Надзвичайно важливою функцією жінки, з точки зору як особистих, так і суспільних інтересів, є материнство - народження, розвиток, виховання дитини.

Піклування про майбутню матір бере свій початок задовго до народження дитини. Міжнародна декларація в інтересах соціального розвитку, підписана Президентом України 11 березня 1995 року у Копенгагені, визнає дівчинку об'єктом державної охорони. Україні потрібні спеціальні державні програми з комплексом заходів щодо гарантування безпеки та благополуччя материнства.

Різні галузі українського законодавства захищають певні права вагітної жінки та жінки-матері. Наприклад, трудове законодавство забороняє відмовляти у прийомі на роботу вагітної жінки (така відмова карається за Кримінальним кодексом України), надає право вагітній жінці перевестися на легшу роботу із збереженням попередньої заробітної плати, їй надається відпустка за вагітністю та пологами. Вагітну жінку не можна відправляти у відрядження, залучати до нічних та понаднормових робіт. Непрацездатна жінка має право на аліменти від свого чоловіка незалежно від того, працює вона чи ні. Єдиною умовою виникнення такого права є матеріальна спроможність чоловіка.

У разі народження дитини жінка отримує одноразову грошову допомогу. Жінка має право на збереження місця роботи у зв'язку з відпусткою по догляду за дитиною до досягнення нею 3-річного віку. Матері, які мають малолітніх дітей, також не можуть відряджатися по роботі, залучатися до роботи вночі та понаднормово.

Згідно із ст. 66 Кримінального кодексу України, вчинення злочину вагітною жінкою визнається обставиною, яка пом'якшує її відповідальність, а згідно зі статтею 64 довічне позбавлення волі не застосовується до жінок, що були в стані вагітності під час вчинення злочину або на момент постановлення вироку.

Міжнародне право приділяє особливу увагу праву на рівну винагороду праці, яке закріплене у Загальній декларації прав людини 1948 р. (ст. 23), у Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права (ст. 7), а також у Конвенції МОП № 100 «Про рівну винагороду чоловікам і жінкам за працю рівної цінності» 1951 р. Причому право на рівну винагороду повинно включати рівний підхід до оцінки якості роботи.

Права етнічних, релігійних та мовних меншин

Захист прав меншин має давню історію. Але тільки на межі XIX та XX століть у світі поряд із розвитком уявлення про громадянські та політичні права, з утвердженням ідей лібералізму виникло усвідомлення того, що у різних державах мешкає значна кількість відособлених груп людей, які мають мовні, релігійні та етнічні особливості і тому потребують особливого захисту своїх прав. Першою міжнародною організацією, яка об'єднала зусилля на захист прав меншин, була Ліга Націй. Вона ініціювала прийняття міжнародно-правових актів, що стосуються даного питання.

Після Другої світової війни положення про права меншин були включені до найважливіших міжнародних документів про права людини: до Конвенції про запобігання злочинів геноциду та покарання за нього 1948 р., Конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1966 р., Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р., Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії або переконань 1981 р., Конвенції про права дитини 1989 року.

Незважаючи на прийняття значної кількості міжнародних угод щодо захисту прав меншин, жодна з них не дає визначення «меншини». Неоднаково сформульоване це поняття і в законодавстві різних країн, а в законодавстві деяких з них його взагалі немає.

Чинні міжнародні акти дають можливість виділити деякі *спільні ознаки етнічних, релігійних, мовних меншин*:

- 1) це група, що складається з громадян держави, яка за кількістю менша, ніж інша частина населення цієї самої держави. Цій групі населення притаманні етнічні, релігійні та мовні риси, які відрізняють її від основної частини населення;
- 2) члени цієї групи виявляють почуття солідарності.

Закон «Про національні меншини в Україні» 1992 р. визначає **національну меншину** як «групу громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють

почуття національної самоідентифікації та єдності між собою» (ст. 3).

Поява та існування меншин у державі пов'язані не з волею держави, а з правом і готовністю окремих громадян цієї держави говорити рідною мовою, мати свою віру та усвідомлювати свою етнічну, національну належність.

Правовий статус меншин в Україні закріплено у Конституції 1966 р. та у таких основних правових актах як Декларація прав національностей України 1991 р., Закон «Про національні меншини в Україні» 1992 р. та Закон «Про мови в Україні» 1989 р.

Права меншин. Найбільш повно у загальному міжнародному праві права меншин сформульовані у ст. 27 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права: *«У тих країнах, де існують етнічні, релігійні та мовні меншини, особам, які належать до цих меншин, не може бути відмовлено у праві разом з іншими членами тієї самої групи користуватися своєю культурою, сповідувати свою релігію та виконувати її обряди, а також користуватися рідною мовою».*

Права меншин поділяють на загальні та спеціальні, маючи на увазі, що представникам меншин не може бути відмовлено у загальновизнаних правах людини. Але можуть бути і спеціальні права, які відображають особливості правового статусу меншин у державі.

До спеціальних прав меншин можна віднести такі:

- право на фізичне існування та право на повагу культурної самобутності меншин, включаючи свободу від примусової асиміляції;
- заборона дискримінації осіб, що належать до меншин;
- право на вільне збереження та розвиток культурної самобутності, що включає:
  - 1) свободу користування мовою меншин;
  - 2) право на використання мови меншин у стосунках із владою, у тому числі у судах, у місцях компактного проживання національних та мовних груп;
  - 3) право навчати дітей, які належать до меншин, їх рідною мовою, у тому числі й у державних школах;
  - 4) право меншин створювати навчальні заклади за власні кошти;
  - 5) право мати ім'я мовою тієї меншини, з якою громадянин себе ідентифікує;
  - 6) право створювати релігійні заклади, а також право на повагу до юрисдикції релігійних судів, якщо це не суперечить чинному в державі законодавству;

- 7) право отримувати відповідну долю субсидій з державного бюджету, які виділяються для забезпечення прав меншин, а також право отримувати добровільну фінансову допомогу та створювати необхідні громадські фонди;
- 8) право утворювати громадські організації, включаючи право на культурну автономію;
- 9) право на ефективні засоби юридичного захисту у будь-яких випадках порушення прав меншин.

Таким чином, законодавство України про права меншин в цілому відповідає міжнародним стандартам. Однак реалізація цих стандартів подекуди не повністю забезпечена. Так, право на культурну автономію проголошено, а саме поняття культурної автономії не сформульовано; право на підготовку національних педагогічних кадрів проголошено, а механізм реалізації цього права відсутній.

Отже, в Україні зберігається проблема вдосконалення законодавства про права меншин. Така проблема виникає також і у зв'язку з необхідністю приведення українського законодавства у відповідність до європейських конвенцій про права меншин.

Право народів на самовизначення

Концепція права народів на самовизначення зародилася у XVIII - XIX ст. і до початку XX ст. упевнено ввійшла у міжнародну політику. Вимога щодо визнання права народів на самовизначення на початку XX ст. пролунала як у документах Радянської Росії (Декрет про мир 1917 р., угоди з країнами Сходу), так і в ініціативах Заходу у зв'язку із створенням Ліги Націй у 1919 р. (так звані 14 пунктів президента США Вудро Вільсона 1913-1921 рр.). Проте міжнародно-правове закріплення принципу права народів на самовизначення відбулося пізніше - із прийняттям у 1945 р. Статуту ООН.

Після закінчення Другої світової війни розвиток права на самовизначення відбувався досить швидко. У 1966 році він дістав найбільш повне й авторитетне закріплення в обох міжнародних пактах про права людини: *«Усі народи мають право на самовизначення. У зв'язку із цим правом вони вільно встановлюють свій політичний статус та вільно забезпечують свій економічний, соціальний та культурний розвиток»* (ст. 1). З правом на самовизначення пов'язані також інші міжнародні угоди, а також резолюції Генеральної Асамблеї ООН, які хоч і не мають обов'язкової сили, а є лише

рекомендаціями, проте відіграли виняткову роль у розвитку права на самовизначення. З точки зору сучасних тлумачень **права на самовизначення**:

- усі народи мають право вільно, без стороннього втручання, визначати свою політичну долю та здійснювати свій економічний, соціальний та культурний розвиток;
- усі держави зобов'язані поважати це право;
- усі держави зобов'язані сприяти здійсненню народами права на самовизначення;
- усі держави зобов'язані утримуватися від будь-яких насильницьких дій, які позбавляють народи права на самовизначення, свободу та незалежність;
- у боротьбі за незалежність народи можуть користуватися усіма необхідними засобами.

Право на самовизначення – невід'ємне право народів. Ніхто не може подарувати це право, оскільки його у народу не можна відібрати. Бо самовизначення - це ніщо інше, як право народного суверенітету. Ніхто не має права заборонити народові самовизначатися, бо всі народи рівні у своїх правах.

Самовизначення не можна вважати тимчасовою подією, яка мала місце в минулому. Епоха самовизначення не завершилася і навряд чи можна буде про це говорити доти, доки саме народ є єдиним джерелом влади. Самостійно розпоряджаючись власною долею, народи постійно замислюватимуться про своє майбутнє та шукатимуть шляхів подальшого політичного, економічного, соціального та культурного розвитку. Бо з утворенням держави народ не припиняє свого політичного життя та не втрачає політичної активності. Тому у міжнародному праві зафіксовано, що народи завжди мають право вибору і користуються цим правом вільно. Але свобода вибору - це одночасно й тягар відповідальності, яку народ несе власне перед собою і перед людством за те, який буде зроблено вибір: демократичний чи тоталітарний.

Самовизначення - найбільш повна форма забезпечення економічного, соціального та культурного розвитку народів, бо в цьому випадку вони вільні приймати рішення, у тому числі з точки зору забезпечення прав особистості. Для цього народи можуть користуватися всіма ресурсами, які вони мають. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права проголосив право народів «вільно розпоряджатися своїми

природними скарбами та ресурсами... Жодний народ ні в якому разі не може бути позбавлений засобів існування, які йому належать».

Основною формою захисту політичних культур та самобутності в цілому стало самовизначення. Народ, коли реалізує право на самовизначення, знаходить адекватні засоби й форми реалізації захисту своєї самобутності.

Тому види самовизначення можуть бути різноманітні. Але це означає також, що самовизначення можливе тільки там, де народ як політична особистість уже існує, тобто коли існують не лише об'єктивні умови (територія, мова, культура), а й суб'єктивні - власне самоусвідомлення народом. Тільки за таких умов можна усвідомити власну самобутність.

Природно, що визначити всі ці грані юридично дуже важко та й навряд чи треба. Тому міжнародне право не дає визначення «народу», - тут існують тільки рекомендації.

Міжнародне право, коли закріплює право кожного народу самостійно вирішувати свою долю, не містить жодних вказівок про можливі шляхи його реалізації. Відповідно межі свободи вибору надзвичайно великі і включають різні види політичного самовизначення.

Створення власної держави - це максимальна форма самовизначення. Протягом останніх 100 років у світі майже в 4 рази побільшало держав, тому дана форма самовизначення не виняткова. Однак поява нової держави завжди пов'язана з територіальними змінами, виникненням напруги і навіть збройними конфліктами. Тому в міжнародному праві сформульовано деякі обмеження, які стосуються процесу відокремлення з метою створити нову державу. Принцип самовизначення зовсім не означає, що кожний народ повинен прагнути до створення своєї самостійної держави. Поняття самовизначення включає також вибір будь-якого іншого політичного статусу у державі: національно-територіальної або культурної автономії. Крім того, самовизначення - це право народу, а не його обов'язок.

Створення національно-територіальної одиниці у складі держави означає створення особливої форми територіального самоврядування, самостійної у вирішенні питань місцевого значення у межах, встановлених центральною владою. **Національно-територіальна автономія** може мати місце як в унітарній (Країна Басків в Іспанії), так і у федеративній державі (Бельгійська Федерація).

Створення *культурної автономії* передбачає самоврядування в галузі культури, що здійснюється народом, який проживає на певній території. У такому випадку у державі зазвичай приймають закон (наприклад, Закон Естонії «Про культурну автономію національної меншини»), без якого автономія існувати не може.

Народ України, користуючись своїм правом на самовизначення, вийшов із складу СРСР та створив власну державу. Одночасно слід мати на увазі, що, з точки зору Конституції СРСР, кожна союзна республіка була суверенною, мала право виходу із складу Союзу. Але і на той випадок, коли б Конституція СРСР не мала відповідних положень, у народі України було право на самовизначення.

Сучасне самовизначення народу України було оформлене і проведене двома нормативними актами: Декларацією про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. та Актом проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р. Акт незалежності було підтверджено на референдумі 1 грудня 1991 р.

Таким чином, юридично це означало, що народ України вирішив збудувати власну державу, щоб відродити свою багатовікову культуру і створити вільне, заможне і щасливе життя для себе та прийдешніх поколінь.

Список використаних джерел та літератури

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. // Голос України. – 1996.– 7 серпня
2. Про власність: Закон України від 7 лютого 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 20.
3. Про підприємництво: Закон України від 7 лютого 1991 р. // Відомості Верховної Ради України - 1991. - N 14.
4. Про підприємства: Закон України від 27 березня 1991 р.// Відомості Верховної Ради України. – 1991. - № 24.
5. Про об'єднання громадян: Закон України від 16 червня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. - № 34
6. Про судоустрій України: Закон України від 5 червня 1981 року // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1981. – № 24.
7. Про статус суддів: Закон України від 15 грудня 1992 року // Відомості Верховної Ради України. – 1993. - № 8
8. Про прокуратуру: Закон України від 5 листопада 1991 року зі змінами і доповненнями від 17 січня 2002 року // Відомості Верховної Ради України. – 1991. - № 53.
9. Про адвокатуру: Закон України від 19 грудня 1992 року // Відомості Верховної Ради України. – 1993. - № 9
10. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23 грудня 1997 р.// Відомості Верховної Ради України. – 1998. - № 20.
11. Про Конституційний Суд України: Закон України від 16 жовтня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. - № 49.
12. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 23 грудня 1993 р.// Відомості Верховної Ради України. – 1994. - № 13.
13. Цивільний кодекс України від 18 липня 1963 року.
14. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року.
15. Цивільно-процесуальний кодекс України від 18 липня 1963 року
16. Кримінально-процесуальний кодекс від 28 грудня 1960 року.
17. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року.

18. Декларація прав дитини від 20 листопада 1959 року.
19. Декларація про права осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин. ООН від 18 грудня 1992 року.
20. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права від 16 грудня 1966 року.
21. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права від 16 грудня 1966 року.
22. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року.
23. Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 18 грудня 1979 року.
24. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поведження і покарання від 10 грудня 1984 року.
25. Конвенція про захист прав людини та основних свобод від 4 листопада 1950 року.
26. Азаров А. Я., Боготина Т. В. Права человека. – М., 1995.
27. Антонов В. В. Младшим школьникам о Всеобщей декларации прав человека. – М., 1998 г.
28. Антонович М. М. Україна в міжнародній системі захисту прав людини. - К., 2000.
29. Антонович М. М. Імплементация норм міжнародного права щодо прав людини у правове регулювання в Україні: Курс лекцій. – Ів.-Франківськ, 1996.
30. Брецько Ф. Ф. Основи держави і права. – Ужгород., 1998.
31. Булгакова А. В. Изучение Декларации прав ребенка и о Конвенции о правах ребенка.- Харьков., 2000.
32. Коментар до Конституції України.-2-е видання. - К. Інститут законодавства ВРУ.- 1998.
33. Конституційне право України (під ред Погорілка В. Ф.). - К., 1999.
34. Мюллерсон Р. А. Права человека. : идеи, норма, реальность.-М.,1991.
35. Никитин А. Ф. Педагогика прав человека. – М., 1993 р.
36. Никитин А. Ф., Суворов Н. Г. Школьникам о праве. – М., 1995 р.;
37. Права человека: методические рекомендации /под ред. Г. А. Гручиновой. – К., 1998.
38. Права людини / під ред Буроменського М. – К., 1997.
39. Права человека: учебник для вузов (под ред. Е. А. Лукашева) – М., 1999.
40. Смагина Л. И. Сто уроков по правам ребкенка. – Минск, 1998.
41. Шнекендорф З. К. Путеводитель по конвенции о правах ребенка.- М., 1998.

42. Хачатурян А. Г. Унификация коллизионных норм в международном частном праве. – К., 1993.
43. Антонович М. М. Співвідношення міжнародних та внутрішньодержавних механізмів забезпечення прав людини. // Наукові записки. НаУКМА. – Том 10. – К., 2000.
44. Буткевич В. Г. Права людини в Україні з погляду творення нової правової бази // Політична думка. – 1993. - №1.
45. Європейський вибір України // Голос України.- 23 листопада 1999 р. -№ 217.
46. Ісакович С. Механізм діяльності ООН щодо захисту прав людини // Український часопис прав людини.-1994.-№1.
47. Раданович Н. Міжнародно-судові засоби імплементації Європейської Конвенції про захист прав людини і основних свобод // Право України.-1999.-№15.
48. Україна і права людини // Голос України. – 10 грудня 1994 р. №235.
49. Цись Н. І. Імплементация норм международного права у національне кримінальне законодавство України // Автореферат. – К., 1994.
50. Шмельова Г. Юридичний механізм забезпечення прав людини (загальнотеоретична характеристика) // Право України. - 1994.- №10.
51. Antonowuch M. M. Legal aspects of human rights of Ukraine // The Ukrainian Quartirly. 1996. – V. LII.

Ужгородський національний університет
Юридичний факультет
Кафедра конституційного права та порівняльного правознавства

Бисага Ю.М., Палінчак М.М., Бєлов Д.М., Данканич М.М. Основні права людини. – Ужгород, 2003.- 67 С.

**БИСАГА Ю.М., ПАЛІНЧАК М.М.,
БЄЛОВ Д.М., ДАНКАНИЧ М.М.**

ОСНОВНІ ПРАВА ЛЮДИНИ

В авторській редакції

